

Zaufanie społeczne

jako nowoczesna forma
patriotyzmu i obywatelskości

Zaufanie społeczne

jako nowoczesna forma
patriotyzmu i obywatelskości

Raport z badań i konspekt warsztatów

Kraków 2008

Redaktor naukowy:
Seweryn Rudnicki

Badania współprojektowali i współrealizowali:

Antoni Adamczyk
Paulina Biernat
Joanna Buczek
Natalia Budek
Faustyna Cebulska
Michał Gajdosz
Paulina Grzesiak
Magdalena Izdebska
Anna Jamka
Katarzyna Jamka
Marlena Jankowicz
Małgorzata Karosińska
Paulina Król
Patrycja Krzystanek
Kacper Kulpa
Michał Magiera
Michał Noworyta
Jakub Szelaż
Michał Witkowski

Copyright © Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera, Kraków 2008

Wydawca:

Wyższa Szkoła Europejska im. ks. Józefa Tischnera
ul. Westerplatte 11, 31-033 Kraków
www.wse.krakow.pl

Przygotowanie do druku:

FALL, ul. Garczyńskiego 2, 31-524 Kraków
www.fall.pl

ISBN 978-83-60005-10-1

Zrealizowano ze środków Ministra Kultury
i Dziedzictwa Narodowego w ramach programu
operacyjnego „Patriotyzm Jutra” w 2008 roku

Wstęp

Niniejsza książeczka jest przeznaczona dla uczniów i uczennic oraz pracowników i pracownic instytucji edukacyjnych, a także wszystkich zainteresowanych zarówno kształtowaniem nowoczesnego patriotyzmu, jak i rozwojem społeczeństwa obywatelskiego i budową kultury zaufania społecznego.

Cele tego opracowania są dwa. Po pierwsze, przedstawia ono wyniki badania krakowskiej młodzieży dotyczącego zaufania społecznego, patriotyzmu i obywatelskości, realizowanego przez Wyższą Szkołę Europejską im. ks. Józefa Tischnera, a finansowanego z programu „Patriotyzm Jutra” projektu „Zaufanie społeczne jako nowoczesna forma patriotyzmu i obywatelskości”. Badanie pod kierunkiem autora tego opracowania przeprowadzili w październiku 2008 roku uczniowie i uczennice z trzech krakowskich liceów – IV Liceum Ogólnokształcącego im. Tadeusza Kościuszki, X Liceum Ogólnokształcącego im. Komisji Edukacji Narodowej oraz XVI Liceum Ogólnokształcącego im. Krzysztofa Kamila Baczyńskiego. Raport z tych badań stanowi zasadniczą część tego opracowania.

Drugim celem jest promowanie wiedzy na temat społeczeństwa obywatelskiego i jego socjologicznych podstaw, w szczególności zaufania społecznego – kluczowego elementu obywatelskości, więzi społecznych i fundamentu społeczeństwa dobrobytu. Upowszechniając taką wiedzę można mieć nadzieję, że kształtuje się również postawę nowoczesnego patriotyzmu. Jak się bowiem wydaje, nowoczesny patriotyzm nie ogranicza się do emocjonalnego związku z krajem ojczystym, ale wiąże się z aktywnym działaniem na rzecz innych ludzi i swojego, także najbliższego, otoczenia. Budowanie trwałych podstaw dla dobrobytu, przeciwdziałanie wykluczeniu, wyrażająca się w pozytywnym działaniu troska o przyszłość – kraju mogą być przecież doskonałymi formami działania dla dobra ojczyzny i jej obywateli. Taki sposób rozumienia patriotyzmu jest wyjaśniony szerzej w pierwszej części książki; pomocą w jego wdrażaniu mogą natomiast służyć znajdujące się na końcu opracowania konspekty dwóch warsztatów (jednego „obywatelskiego”, drugiego „badawczego”), które przeprowadzono w ramach tego projektu.

Niniejsza książeczka nie powstałaby, gdyby nie zaangażowanie młodzieży, a także kadry dydaktycznej i zarządzającej wymienionych wyżej szkół (a także z XXXI Liceum Ogólnokształcącego im. Romana Ingardena, które uczestniczyło w pierwszym etapie projektu). Im wszystkim bardzo dziękuję i gratuluję – młodzież wykazała się bowiem zaskakująco wysokim poziomem profesjonalizmu. Mam też nadzieję, że dla uczniów i uczennic udział w projekcie był ciekawym, inspirującym doświadczeniem, które zaowocuje zainteresowaniem tą tematyką, jak i samą socjologią, w przyszłości.

Od zaufania społecznego do patriotyzmu

ZAUFIANIE SPOŁECZNE

W każdej sytuacji, w której ufamy lub nie ufamy innym ludziom, dokonujemy pewnego przewidywania czy też założenia dotyczącego ich przyszłych zachowań. Ufamy nauczycielowi, że dobrze przygotuje nas do matury, inżynierowi, że dobrze zaprojektował most, który się nie zawali, gdy po nim przejdziemy, czy bliskiej osobie, z którą umówiliśmy się na 19.00 w najbliższy wtorek na rynku krakowskim, że pojawi się na oznaczonym miejscu mniej więcej o tej właśnie porze. Zaufanie nierozzerwalnie wiąże się zatem z naszym myśleniem o przyszłości: z definicji jest ona niepewna, ale zaufanie (albo jej przeciwieństwo – nieufność) jest jakimś sposobem przewidywania przyszłości i przez to jej, choćby po części, opanowania.

Socjologowie twierdzą, że **zaufanie to swoisty zakład dotyczący przyszłych działań innych ludzi**¹. Zaufanie nie jest przy tym tylko emocją czy biernym oczekiwaniem, ale wiąże się z podjęciem określonych działań: jeśli nie ufam, że szkoła dobrze przygotuje mnie do egzaminu, decyduję się na korepetycje; jeśli wiem, że osoba, z którą się umówiłem, zazwyczaj spóźnia się pół godziny, sam również mogę się spóźnić, itd. W istocie w każdej sytuacji, w której komuś lub czemuś zaufam, podejmuję pewną grę i ponoszę jakieś **ryzyko**, ponieważ moje przewidywania i idące za nimi działania mogą się okazać trafne lub nie.

Dlaczego zaufanie społeczne jest takie ważne? Ponieważ jest właściwie nieodłącznym składnikiem naszego życia, zwłaszcza funkcjonowania w otoczeniu innych ludzi. Przyjrzyjmy się następującemu opisowi fragmentu zwykłego dnia:

Budzę się o siódmej rano, wstaję, idę do łazienki. Już w tej chwili obdarzam zaufaniem dwa ogromne skomplikowane systemy techniczne, sieć energetyczną, bo liczę, że zapali się światło, i sieć hydrauliczną, bo spodziewam się, że z kranu poleci woda. Liczę na tych nieznanymi mi osobie, anonimowych pracowników, którzy siedzą w jakichś nastawniach, przy pulpitych kontrolnych i sterują przepływem elektryczności i wody. Pewności mieć nie mogę, bo przecież mogła akurat być awaria, przerwa w dostawie, pracownicy mogli się pomylić, zasnąć, upić, zastrajkować. (...) Budzę żonę, która o to wczoraj prosiła i nie nastawiła budzika, bo zaufała mi, że nie zapomnę, nie zaniedbam. Ona też uzależniła się ode mnie, bo gdybym zasnął, spóźniłaby się do pracy. A przecież pewności mieć nie mogła. Oboje natomiast możemy być pewni, że za chwilę wszędzie słońce i oświetli sypialnię, która wychodzi akurat na wschód. (...) Ubieram się elegancko, wkładam garnitur i krawat. Tego oczekuje ode mnie szef banku, w którym pracuję. Gdybym pokazał się w dzinsach, spotkałaby mnie reprimenda, nadwerżyłbym swoją wiarygodność i, być może, nie dostał premii. Siadam do śniadania, jem bułkę z salami. I w tym mo-

¹ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002, s. 310.

mencie obdarzam zaufaniem całą masę anonimowych innych – weterynarza, że zbadał mięso przy uboju, masarza, że zachował zasady higieny przy produkcji, hurtownika, że przechowywał produkt w chłodni, sprzedawcę, że trzymał mięso w lodówce. To cały łańcuch, w którym wystarczy, by zawiodło jedno ogniwo, a wyląduję w szpitalu zatruty jadem kiełbasianym. Nic o nich wszystkich nie wiem, nie mogę mieć pewności, że byli rzetelni. Ale jem ze smakiem, bo ufam, że podlegają oni systemowi kontroli, który dobrze egzekwuje zasady higieny. Tego też oczywiście nie mogę być pewny, ale ufam, że w moim cywilizowanym kraju takie instytucje działają kompetentnie i skutecznie. Gdybym był w Nigerii, pewno bym bardziej się wahał, czy zjeść kiełbasę z antylopy. Wzywam taksówkę przez telefon. (...) Kiedy wsiadłem, dałem dowód zaufania do kierowcy, powierzam mu bowiem coś bardzo cennego – własną osobę. Nie mogę być pewien, że jest fachowy, że nie jest pod wpływem alkoholu, że zadbał o przegląd techniczny samochodu. Ale tu jestem w lepszej sytuacji, bo mam z nim bezpośredni kontakt i mogę na pierwszy rzut oka, intuicyjnie ocenić jego profesjonalizm, stan samochodu, schludność wnętrza. (...) Na ulicach poranny szczyt, mnóstwo samochodów. I w każdej niemal chwili mój taksówkarz podejmuje jakiś akt zaufania – wobec tego kierowcy z przeciwka, tego, którego wyprzedza, tego, który się cofa, żeby zaparkować, tego, który zatrzymuje się na czerwonych światłach przy przecznicy, którą właśnie mijamy, tych przechodniów, którzy też się spieszą do pracy, ale ufa, że nie wejdą mu pod koła na przejściu z czerwonym światłem. To zaufanie z jednej strony jest zasadne, ale z drugiej ryzykowne. Zasadne, bo trudno przypuszczać, żeby któryś z innych kierowców był samobójcą i chciał celowo się zderzyć. Ale ryzykowne, bo wiemy, jak kiepskie są umiejętności po kursach na prawo jazdy, i przy najlepszych chęciach ten jadący z tyłu może nie potrafić mnie wyminąć, a ten jadący z tyłu – źle ocenić odległość do wyprzedzania...”²

Już tak krótki opis przekonuje, w jak dużym stopniu nasze codzienne funkcjonowanie – już od pierwszej godziny dnia – związane jest z zaufaniem. Trudno sobie nawet wyobrazić, jak wyglądałby poranek, gdyby bohater tej historii nie ufał lub starałby się dokładnie sprawdzić zasadność swojego zaufania w tych wszystkich sytuacjach. A co gdyby każdy z nas był do tego stopnia nieufny? Nie tylko jeżdżenie samochodem stałoby się niemożliwie, ale całe życie społeczne zostałoby sparaliżowane. Dlatego właśnie zaufanie jest tak ważnym, choć prawie niewidocznym spoiwem funkcjonowania społeczeństwa.

W opisaney historii pojawiały się różne rodzaje zaufania: **osobiste** – do konkretnych, znajomych osób (np. ufam, że znajomy, którego nocuję w swoim domu, nie okradnie mnie); **pozycyjne** – do określonych ról społecznych, stanowisk czy zawodów, niezależnie do tego, kto je wykonuje w danej chwili (np. ufam kierowcy autobusu, że potrafi nim kierować); **komercyjne** – do towarów i usług (np. ufamy, że buty dobrej marki nie rozlecą się po miesiącu używania); **technologiczne** – do otaczających nas systemów technicznych (np. ufam, że bankomat, z którego chcę wypłacić pieniądze, nie „połknie” mojej karty); **instytucjonalne** – do wszelkich instytucji, takich jak bank, szkoła, szpital; czy wreszcie **zaufanie systemowe** kierowane pod adresem całego systemu społecznego, ustroju (np. demokracji) czy gospodarki (np. kapitalizmu)³. Oczywiście nie zawsze zaufanie jest najlepszą strategią – w pewnych sytuacjach korzystniej jest nie ufać; wiemy też, że zcassa-

² P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.

³ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, wyd. cyt., s. 312.

mi nasze zaufanie zostaje zawiedzione. Niekoniecznie też zaufanie do pewnego rodzaju obiektów, np. do rodziny, przekłada się na zaufanie do innych obiektów, np. instytucji czy systemu.

SKĄD SIĘ BIERZE ZAUFANIE?

Psychologowie są zadania, że nasza indywidualna skłonność do reagowania zaufaniem lub nieufnością wykształca się już w pierwszych miesiącach po urodzeniu i jest bardzo trwała w ciągu dalszego życia. To tzw. **podstawowe zaufanie** jest niezbędne do niezakłóconego rozwoju dziecka, powstania dojrzałej osobowości i nawiązywania w przyszłości satysfakcjonujących relacji z innymi ludźmi⁴. Co istotne, czynnikiem decydującym o powstaniu takiej indywidualnej skłonności do reagowania zaufaniem jest sprzyjające, bezpieczne i odpowiadające na potrzeby dziecka środowisko rodzinne. Można zatem powiedzieć, że źródła naszego zaufania tkwią w bardzo wczesnym dzieciństwie. Oczywiście nakładają się na nie także nasze późniejsze doświadczenia – nawet osoba z natury ufna, gdy zawiedzie się wiele razy w ważnych sprawach, może stać się kimś z reguły reagującym nieufnie.

Wiele zależy także od samych obiektów, które obdarzamy (lub nie) zaufaniem. Kluczowa jest tutaj **wiarygodność** adresata zaufania⁵ – mogę zaufać lekarzowi, jeśli jego wiek, wygląd, sposób wypowiedania się sprawiają wrażenie, że jest osobą doświadczoną w swoim fachu, na ścianie wiszą dyplomy poświadczające jego wykształcenie, specjalizację i dodatkowe szkolenia, a co więcej, polecił mi go mój przyjaciel. Jednak w praktyce ocena wiarygodności często jest tylko pobieżnym oszacowaniem, nie mamy bowiem możliwości dokładnego zbadania wszystkich wskazówek dotyczących wiarygodności danego obiektu (tak naprawdę wiele zależy także od naszego zaufania do tych wskazówek).

Bardzo ważna jest również kultura, w której żyjemy. Są bowiem społeczeństwa, w których dominującą postawą jest zaufanie – większość żyjących w nim ludzi uważa np. że mogą zostawić pod sklepem otwarty samochód bez obawy, że ktoś go ukradnie albo że powierzenie sprawy urzędnikowi nie skończy się zagubieniem przez niego jakichś ważnych dokumentów. Dominującym sposobem zachowania (wręcz normą) w takich społeczeństwach jest: „ufaj innym, zakładając, że są wiarygodni, dopóki nie okaże się odwrotnie”⁶. Co ważne, obecne jest w nich także przekonanie, że nie można zawodzić zaufania, które okazują nam inni (a więc, że należy być wiarygodnym). Wiąże się z tym druga norma: „należy traktować serio zaufanie okazane nam przez innych i spełniać ich ocze-

⁴ Por. A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 51–97.

⁵ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, wyd. cyt., s. 314.

⁶ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, wyd. cyt., s. 268.

kiwania, dopóki nie okaże się, że zaufanie było pozorowane⁷. Naturalnie nawet przy przestrzeganiu tego rodzaju zasad zaufanie nie jest czymś obowiązującym bezwzględnie i w każdej sytuacji – jest jednak pierwszą, „domyślną” strategią w relacjach z innymi ludźmi. Powszechne stosowanie takich norm doprowadza do sytuacji, w której zaufanie staje się normalną praktyką życia społecznego, ponieważ dominuje przekonanie, że tak powinno się robić, a sprawienie zawodu zostałyby społecznie ukarane (np. utratą wiarygodności, zerwaniem kontaktów bądź sankcją prawną). Innymi słowy istnieje swoista społeczna presja, by okazywać zaufanie i wywiązywać się z niego⁸.

KONSEKWENCJE ZAUFANIA

Jeżeli zaufanie jest nie tylko naszą osobistą postawą, ale funkcjonuje na poziomie całego społeczeństwa, tym samym jest o wiele trwalsze, staje się bowiem elementem kultury, która z definicji nie podlega nagłym zmianom⁹. Norma okazywania zaufania i wywiązywania się z niego funkcjonuje po prostu tak jak wszystkie inne społecznie uznawane zasady – mówienie sąsiadom „dzień dobry”, jeżdżenie po prawej stronie jezdni czy obchodzenie co roku tych samych świąt – żaden z tych zwyczajów nie zmienia się przecież z dnia na dzień.

Są jednak także inne konsekwencje. Otóż zaufanie okazuje się być specyficznym rodzajem kapitału, a ściślej mówiąc podstawowym składnikiem kapitału społecznego. Kapitał kojarzy się przede wszystkim z dobrami materialnymi i ekonomicznymi – posiadaniem pieniędzy, papierów wartościowych, nieruchomości, urzędów, surowców czy ziemi. Jednak socjologowie wyróżniają także inne rodzaje kapitału: może nim być wiedza (nie tylko teoretyczna, ale także życiowa), umiejętności (np. korzystania z komputera i Internetu), znajomości i kontakty (np. posiadanie w gronie znajomych dobrego prawnika czy lekarza), władza, prestiż, zdrowie czy wygląd. Nie tylko jednostki, lecz również społeczeństwa mogą różnić się poziomem posiadanego kapitału. Ważnym rodzajem kapitału społeczeństw są oczywiście zasoby finansowe i materialne, ale bardzo istotny jest także tzw. kapitał intelektualny (czyli takie zasoby jak poziom wiedzy i kompetencji, związany także z odpowiednią infrastrukturą, np. dostępem do Internetu) wpływający na ogólny dobrobyt i rozwój kraju.

Jak pokazują badania socjologiczne, ogromnie znaczenie ma **kapitał społeczny**, czyli zestaw (często nieformalnych) norm, wartości i sieci wzajemnych zależności, umożliwiających bardziej efektywne wspólne działanie. Jakiego rodzaju wartości i normy są tutaj najważniejsze? Otóż powinny one przede wszystkim promować współdziałanie i wzajemne zaufanie. Kapitał społeczny tak rozumiany nie staje się własnością jednostek, ale jest dobrem wspólnym, z którego korzystają

⁷ Tamże.

⁸ Tamże, s. 269.

⁹ Tamże, s. 269–272.

wszyscy członkowie danej społeczności¹⁰. Nie jest on zgromadzony w żadnym „skarbcu”, ale istnieje po prostu w sieci relacji społecznych. Choć może się to wydać zaskakujące, kapitał społeczny ma bardzo duże znaczenie w budowaniu kapitału ekonomicznego, poziomu dobrobytu i wysokiej jakości życia. Dodatkowo wpływa on na poziom integracji społecznej (przeciwdziałając wykluczeniu społecznemu i dyskryminacji), uzupełnianie funkcji instytucji państwowych (przykładem mogą być szkoły prowadzone przez obywateli), lepszą kontrolę władzy państwowej oraz prywatnych producentów dóbr i usług (np. organizacje konsumenckie), a także ochronę dóbr kultury (np. stowarzyszenia działające na rzecz odnowy jakiejś dzielnicy miasta)¹¹.

Jak wynika z badań socjologów, wielkość kapitału społecznego uzależniona jest zasadniczo od dwóch czynników: poziomu zaufania społecznego i stopnia rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, przy czym „rdzeniem” kapitału społecznego jest właśnie poziom ogólnego zaufania do innych ludzi¹². Z kolei stan **społeczeństwa obywatelskiego** wyraża się np. w czynnej przynależności do dobrowolnych stowarzyszeń (tzn. nie tylko w formalnym członkostwie we wspólnocie mieszkańców jakiegoś osiedla, ale w aktywnym uczestniczeniu w jej zebraniach); obecności na wiecach, spotkaniach publicznych, manifestacjach; podejmowaniu dobrowolnych i nieodpłatnych działań na rzecz wspólnoty; pozytywnym stosunku do demokracji czy na zwykłym udziale w wyborach i referendum. Bardzo istotny jest także rozwój tzw. trzeciego sektora, a więc rozmaitych organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji czy związków – okazuje się, że ich dobra kondycja silnie wpływa na efektywność w budowaniu dobra wspólnego¹³.

PATRIOTYZM, OBYWATELSKOŚĆ, ZAUFANIE

Co ma wspólnego patriotyzm z obywatelskością i zaufaniem społecznym? Patriotyzm często kojarzy się z pewnym emocjonalnym nastawieniem do własnej ojczyzny – przywiązaniem, miłością, identyfikowaniem się, dumą, tęsknotą. Za ważny jego element bywa uznawane przywiązanie do tradycji i symboli narodowych, znajomość historii, pozytywne wyrażanie się o własnym kraju, gotowość do osobistego poświęcenia dla ojczyzny. Taki sposób rozumienia patriotyzmu wydaje się być szczególnie zakorzeniony m.in. w Polsce – wpłynęły na to zapewne tradycja romantyczna, długa i związana z wystąpieniami zbrojnymi walka o niepodległość, heroiczna postawa w czasie II wojny światowej i późniejsze lata ograniczenia suwerenności. Obecnie tego typu postawa może być wzmocniana

¹⁰ J. Czapiński, „Kapitał społeczny”, [w:] *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007, s. 263.

¹¹ Tamże, s. 264.

¹² P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, wyd. cyt., s. 245.

¹³ J. Czapiński, dz. cyt., s. 263.

przez sposób mówienia i pisania o naszej historii w dyskursie publicznym wyrażający się np. w doborze lektur i tematów w szkołach.

Nie negując wartości tak rozumianego patriotyzmu można jednak wskazać, że istnieją także inne formy patriotycznego zaangażowania. To pojęcie może być przecież rozumiane jako wszelkie działanie, którego jednym z celów (nawet pośrednich albo nie do końca świadomych) jest dobro kraju i współobywateli. W tym sensie działania obywatelskie, mające na celu dobro wspólne, są działaniami patriotycznymi, o ile nie odzwierciedlają jedynie wąsko pojętych partykularnych interesów. Czy jest to powoływanie stowarzyszenia w celu budowy ścieżek rowerowych na jakimś osiedlu, czy samoorganizowanie się mieszkańców w celu remontu placu zabaw, czy wolontariat w fundacji zajmującej się działalnością charytatywną, czy zabranie głosu w debacie publicznej na łamach jakiegoś dziennika – to wszystko są działania obywatelskie, które realnie, w skali makro, wytwarzają kapitał społeczny, a więc pomnażają dobro kraju. Równoległym sposobem może być budowanie kultury zaufania społecznego, a więc rzeczywistości, w której poczucie konieczności bycia wiarygodnym i godnym zaufania jest powszechnie podzielaną wartością. W ten sposób nie tylko tworzy się lepsze środowisko do życia, ale także w bardzo wymierny sposób buduje dobrobyt materialny – jak pokazują badania, indywidualny poziom zaufania społecznego wiąże się z zadowoleniem z życia, poczuciem szczęścia i materialnym poziomem życia¹⁴.

Zaufanie nie może oczywiście funkcjonować tylko na poziomie jednostek, ale powinno obowiązywać także na poziomie instytucji (jak prawo, edukacja, opieka zdrowotna) i całego porządku społecznego. Istnieje szereg warunków, które spełnione zwiększają poziom zaufania, a niespełnione przyczyniają się do jego destrukcji¹⁵. Pierwszym z nich jest spójność norm i wartości – a więc reguł społecznych wskazujących pożądane i aprobowane cele (np. dobrobyt materialny) oraz sposób ich osiągnięcia (np. kształcenie się i praca). Jeśli dominujące normy są związane z zaufaniem, uczciwością, lojalnością, wzajemnością (funkcjonującymi zarówno na poziomie prawa, jak i zwyczajów dnia codziennego) sprzyja to budowie trwałych standardów, stabilnego poczucia bezpieczeństwa i przewidywalności zdarzeń. W takim świecie łatwiej ufać. Jeżeli w dziedzinie norm i wartości panuje chaos i nie wiadomo, jakie działania są aprobowane albo funkcjonujące normy nakazują działanie jedynie we własnym interesie i oszukiwanie innych, ufać się nie opłaca. Drugim warunkiem kultury zaufania jest trwałość porządku społecznego – łatwiej ufać, jeśli kierujące naszym życiem społecznym zasady są stabilne w czasie, działania innych oraz sposób odbioru naszych własnych działań są przewidywalne i z góry wiadomo, z jakimi mogą spotkać się konsekwencjami. Jeżeli natomiast fundamenty porządku (np. prawo) ulegają nagłym i zasadniczym zmianom, rodzi się poczucie zagrożenia i niepokój, a w efekcie nasila się raczej skłonność do ostrożności niż zaufania. Po trzecie istotna jest powszechna prze-

¹⁴ Tamże, s. 266.

¹⁵ P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, wyd. cyt., s. 276–281.

rzystość funkcjonowania organizacji – sposobów finansowania, zasad działania, przyczyn istnienia, kompetencji, sposobów kontroli, itd. Wiarygodna informacja zwiększa możliwość przewidywania i może być oparciem dla zaufania. Po czwarte ważne jest przebywanie w znanym sobie, swojskim otoczeniu (nie tylko krajobrazowym, ale także kulturowym), które wpływa na poczucie bezpieczeństwa i komfortu psychicznego – z kolei obcość może wywołać zagrożenie i wzmacniać niepewność. Wreszcie istotna jest odpowiedzialność innych aktorów życia społecznego (osób, instytucji) i możliwość jej egzekwowania. Jeżeli wiem, że nawet gdy moje zaufanie zostanie zawiedzione, będę w stanie zminimalizować możliwe szkody (np. gdy oszuka mnie współnik, mogę podać go do sądu i szybko odzyskać to, co straciłem), jestem bardziej skłonny zaufać, bo wiąże się z tym niewielkie ryzyko. Tworzenie porządku społecznego, w którym te zasady są spełnione, jest budowaniem świata, w którym po prostu lepiej się żyje.

ZAUFIANIE SPOŁECZNE W POLSCE I NA ŚWIECIE

Jak stwierdził jeden z badaczy kapitału społecznego, współczesny świat znalazł się w zwrotnym punkcie. Postępująca słabość państw narodowych i nasilenie procesów globalizacyjnych powoduje zagrożenie porządku kulturowego i może skutkować albo wzrostem fundamentalizmu, albo wzrostem przestępczości, albo (i jest to jedyne pozytywne rozwiązanie) rozwojem trzeciego sektora. Szansa na trzecie rozwiązanie zależy od poziomu wzajemnego zaufania ludzi i rozwoju wolontariatu¹⁶.

Badania międzynarodowe pokazują, że zaufanie społeczne w Polsce jest na bardzo niskim poziomie: zajęliśmy ostatnie miejsce w Europie wśród krajów objętych badaniem *European Social Survey*. W badaniu tym z opinią, że „większości ludzi można ufać” zgodziło się w Polsce tylko 10,5% respondentów, podczas gdy w zajmujących czołowe miejsca w rankingu zaufania krajach skandynawskich tego zdania było ok. 60% badanych¹⁷. Zaufanie społeczne jest niskie w krajach postkomunistycznych, a wysokie w krajach o wysoko rozwiniętej gospodarce rynkowej, jak Wielka Brytania, Niemcy, Holandia czy Szwajcaria. Poważne problemy istnieją także z drugim kryterium poziomu kapitału społecznego, a więc rozwojem społeczeństwa obywatelskiego. Wiele z zarejestrowanych organizacji pozarządowych nie działa, a skłonność Polaków do stowarzyszania się jest – podobnie jak w przypadku zaufania – najmniejsza wśród krajów uczestniczących w badaniach *European Social Survey* (pierwsze miejsca zajęły ponownie kraje na wysokim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego: Irlandia, kraje skandynawskie, Wielka Brytania, Szwajcaria).

¹⁶ J. Rifkin, *The Age of Access*, za: J. Czapiński, dz. cyt., s. 264.

¹⁷ J. Czapiński, dz. cyt., s. 264–265.

Centrum Badania Opinii Społecznej wykonuje regularne badania poziomu zaufania społecznego¹⁸. Wyniki z lat 2002–2008 nieodmiennie pokazują niski poziom zaufania uogólnionego, jakkolwiek w latach 2006–2008 zaznaczył się jego wzrost z 19% do 26%. Polacy bardzo mocno ufają osobom, z którymi łączy ich pokrewieństwo lub więzi środowiskowe: 99% ufa najbliższej, a 90% dalszej rodzinie, 88% swoim znajomym, a 76% sąsiadom. Świadczy to o wysokim poziomie zaufania prywatnego. Inaczej wygląda zaufanie w sferze publicznej. Powszechnym zaufaniem darzone są instytucje charytatywne (np. Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy, której ufa 85% Polaków, czy PCK – ufa mu 79% respondentów), wojsko (84% ufających) oraz Kościół rzymskokatolicki (79%). Coraz więcej osób ufa też Unii Europejskiej (49% w 2002 roku i 73% w 2008), władzom lokalnym miasta i gminy (odpowiednio 43% i 68%), policji (odpowiednio 62% i 75%), sądom (odpowiednio 40% i 59%), rządowi (odpowiednio 42% i 56%) oraz urzędnikom (31% i 53%). Na końcu rankingu zaufania są natomiast duże przedsiębiorstwa (ufa im 42% Polaków), związki zawodowe (z 39% zaufaniem), Sejm i Senat (ufa im 39% Polaków), kościoły innych wyznań (34% ufających) oraz partie polityczne (ufa im 28% respondentów) – jakkolwiek zaufanie do każdej z tych instytucji również wzrosło w ostatnich latach.

Obecnie poziom zaufania w sferze publicznej jest najwyższy w ciągu ostatnich 6 lat (kryzys miał miejsce w 2004 roku). Mimo to wyraźnie niskim zaufaniem cieszą się instytucje kluczowe dla rozwoju demokracji (parlament i partie polityczne); wciąż bardzo niskie jest także zaufanie uogólnione¹⁹. Wyniki badań prowadzonych w naszym kraju stawiają pod znakiem zapytania związki między zaufaniem w sferze publicznej i prywatnej a rozwojem społeczeństwa obywatelskiego (mimo wzrostu zaufania maleje odsetek osób gotowych do dobrowolnej i odpłatnej pracy na rzecz swojego środowiska i udzielających się w organizacjach obywatelskich²⁰). Szansą na dalszy rozwój społeczeństwa obywatelskiego może jednak być coraz rosnący poziom wykształcenia i ciągle duża religijność – obydwa te czynniki wiążą się z zaufaniem, i z obywatelskością.

¹⁸ *Zaufanie społeczne w latach 2002–2008*. Komunikat z badań CBOS. Warszawa 2008.

¹⁹ Tamże.

²⁰ *Polacy o swojej aktywności społecznej*. Komunikat z badań CBOS. Warszawa 2008, s. 16.

Opinie młodzieży na temat patriotyzmu, obywatelskości i zaufania społecznego. Wyniki badań jakościowych

BADANIA JAKOŚCIOWE A BADANIA ILOŚCIOWE

W poprzednim rozdziale przedstawiono najważniejsze poglądy socjologów dotyczące zaufania społecznego i jego związku z postawami obywatelskimi i nowoczesnym rozumieniem patriotyzmu. Ten rozdział poświęcony będzie prezentacji wyników wywiadów jakościowych przeprowadzonych z uczniami i uczennicami krakowskich liceów.

Badania ilościowe i jakościowe to dwie podstawowe grupy technik badawczych wykorzystywanych przez socjologów. W **badaniach ilościowych** chodzi przede wszystkim o zmierzenie interesujących nas cech, opinii czy postaw. Efektem takich badań jest udzielenie odpowiedzi na pytania: „ile” (np. ile osób w Polsce uważa, że warto pomagać innym ludziom?), „o ile” (np. o ile zmniejszyła się lub zwiększyła ilość właścicieli firm, którzy planują inwestycje w przyszłym roku w porównaniu do roku ubiegłego?), „czy” (czy więcej Polaków uważa, że inni ludzie są godni zaufania, czy że raczej trzeba być ostrożnym w relacjach z innymi ludźmi?). Wyniki badań ilościowych można przedstawić w tabelach lub na wykresach, można też policzyć różne wartości statystyczne opisujące zebrane wyniki (jak np. popularna średnia arytmetyczna, czy mniej znane jak odchylenie standardowe). Co więcej w pewnych określonych warunkach można uogólniać wyniki badań ilościowych na całe społeczeństwo (a ściślej na populację, której dotyczy badanie), a ewentualny błąd takiej oceny będzie bardzo mały.

Badania jakościowe służą natomiast znalezieniu odpowiedzi na pytanie „dlaczego” (np. dlaczego ludzie uważają, że nie warto pomagać innym?), „w jakim celu” (w jakim celu kupuje się samochody sportowe?), „jak” (jak ludzie rozumieją pojęcie „patriotyzm”?). W badaniach jakościowych nie ma z góry ustalonych odpowiedzi, ponieważ przyczyn jakiegoś zachowania może być bardzo wiele, podobnie jak sposobów rozumienia jakichś pojęć, wartości czy idei. Dzięki temu, że respondenci mają w tego rodzaju metodach więcej swobody, badacze mogą uzyskać dość szeroki i „pogłębiony” materiał. Z drugiej strony rezultaty takich badań trudno przedstawić w formie wykresu czy tabeli (taki wykres musiałby być bardzo złożony, a tabela mieć bardzo wiele kolumn), nie można ich też wprost uogólniać na całą populację (a w każdym razie błędu takiego uogólnienia nie można do końca oszacować). W praktyce najlepiej jest połączyć w jednym pro-

jeckie badawczym obie metody – ilościowe pozwolą nam opisać dane zjawisko z minimalnym błędem, a jakościowe pomogą lepiej zrozumieć zebrane dane.

Mianem badań jakościowych w socjologii określane są takie techniki jak: **wywiady pogłębione** oraz **zogniskowane wywiady grupowe** (tzw. fokusy, grupy fokusowe). Wywiady pogłębione przeprowadzane są indywidualnie i mają postać dość długiej (zwykle około godzinnej) rozmowy na jakiś temat. Ankieter nie zadaje w tym wypadku pytań ze z góry ograniczonymi możliwościami odpowiedzi, ale zostawia osobom badanym dużą swobodę, pilnując jedynie, by właściwie rozumieć pytanie i starając się jak najdokładniej zrozumieć, co osoba badana ma na myśli. Fokusy są rozmowami przeprowadzanymi na zadany temat jednocześnie z całą grupą respondentów (zwykle 7–10-osobową). Również w tym wypadku osoba prowadząca grupę fokusową (tzw. moderator) nie ma pytań ze zdefiniowanymi możliwościami odpowiedzi, ale zestaw kilku–kilkunastu zagadnień, które podaje do grupowej dyskusji. Dzięki temu, że pytania zadawane są całej grupie, możliwe jest uruchomienie różnych procesów grupowych – ludzie odnoszą się do wypowiedzi innych uczestników badania, wzajemnie inspirują, spierają czy wymieniają poglądami. Moderator pilnuje, by wszystkie osoby dyskutujące miały możliwość wypowiedzenia się i by każde z przewidzianych zagadnień zostało omówione; musi także upewnić się, że każdą istotną odpowiedź respondentów zrozumiał zgodnie z jej intencjami²¹.

W ramach projektu „Zaufanie społeczne jako nowoczesna forma patriotyzmu i obywatelskości” przeprowadzono 2 wywiady fokusowe. W pierwszym uczestniczyło 9 uczniów i uczennic z X Liceum Ogólnokształcącego im. Komisji Edukacji Narodowej (z jednej z drugich klas), a w drugim 7 uczennic z XVI Liceum Ogólnokształcącego im. Krzysztofa Kamila Baczyńskiego (z drugiej i trzeciej klasy). Celem badań było udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- jak młodzież licealna rozumie podstawowe pojęcia związanych z tematyką projektu: zaufanie społeczne, patriotyzm, dobry obywatel?
- czy młodzi ludzie postrzegają siebie jako patriotów lub dobrych obywateli? w jaki sposób mogą być/stawać się patriotami czy dobrymi obywatelami? czy czują się związani z krajem?
- do kogo mają zaufanie, do kogo nie i dlaczego?
- jak młodzi ludzie wyjaśniają genezę (źródła) patriotyzmu, zaufania społecznego i postaw obywatelskich? jakie siły, działania czy zjawiska budują ich zdaniem w społeczeństwie patriotyzm, zaufanie i obywatelskość, a jakie je niszczą?
- w jaki sposób powiązane są 3 wymienione pojęcia? jakie mają znaczenie dla jakości życia społecznego?

²¹ Zainteresowani tematyką badań społecznych mogą znaleźć więcej informacji w wielu popularnych podręcznikach, np. E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, przeł. W. Letkiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.

CO TO ZNACZY BYĆ PATRIOTĄ?

Młodzież pytana o sposób rozumienia patriotyzmu udzielała zróżnicowanych odpowiedzi: znalazły się wśród nich wypowiedzi świadczące zarówno o tradycyjnym rozumieniu tego pojęcia, jak i o jego interpretacjach bardziej dostosowanych do czasów współczesnych. O raczej tradycyjnym sposobie rozumienia świadczyły odpowiedzi określające patriotyzm jako rodzaj uczucia czy sentymentu do ojczyzny. W takim ujęciu być patriotą to: *Kochać swój kraj; Szanować go; Kochać swoją ojczyznę, kraj*. O patriotyzmie świadczy również tęsknota za krajem, kiedy przebywa się dłuższy czas za granicą (np. na emigracji), szanowanie symboli narodowych czy duma z ojczyzny i faktu bycia Polakiem/Polką. Często padała też odpowiedź, że bardzo ważne jest by: *utożsamiać się z narodem w jakiś sposób, nie wstydzic się swojego obywatelstwa, swojego pochodzenia, swoich korzeni oraz: być dumnym z tego, kim się jest* (analogicznie patriotą nie jest osoba, która się wstydzi, że mieszka w danym kraju). Pojawiał się też tradycyjny argument o przedkładaniu dobra ojczyzny nad swoje własne, śpiewaniu hymnu narodowego, celebrowaniu świąt państwowych i czynnej walce za kraj w przypadku wojny:

Respondent(ka) 1: Ale też [patriotyzm to] jest przedkładanie dobra narodu nad dobro osobiste.

Respondent(ka) 2: No, niekoniecznie. (...)

Ankieter: No właśnie, jak to jest? Może jakiś przykład? Na czym to przedkładanie dobra ojczyzny nad swoje dobro miałoby polegać?

Respondent(ka) 1: No, nie wiem, np. jak jest wojna, to nie wyjeżdżać, tylko stawać w jej obronie.

Być patriotą to także szanować i kontynuować tradycję – choćby w taki sposób: *dajmy na to, nasi dziadkowie, rodzice mieli w zwyczaju szanować miejsca takie jak jakieś pomniki, które są właśnie dla pamięci tych osób poległych, które się w jakiś sposób przyczyniły dla naszego kraju... Więc w tym momencie my, będąc już np. kiedyś rodzicami dzieci, możemy dawać im ten sam przykład. Pokazywać, że to jest ważne*. Mimo takiej tradycyjnej orientacji nie pojawiły się opinie o zabarwieniu wyraźnie nacjonalistycznym, a zdarzały się sformułowania wskazujące na tolerancję – jako ważną cechę patrioty.

Obok dość częstego emocjonalno-tradycyjnego rozumienia patriotyzmu pojawiło się także postrzeganie go jako aktywniejszej postawy: nie tylko szanowania, ale także wiedzy na temat historii swojego kraju (*Pasowałoby znać historię swojego kraju, z którego się pochodzi. Mniej więcej przynajmniej*), działania dla dobra kraju w tych organizacjach, które się zajmują polskością, wspierania takich organizacji (np. finansowo) albo orientowania się w polityce i sprawach kraju. Co ciekawe, młodzież definiowała patriotyzm także w kategoriach pozytywnego myślenia i wiary w przyszły sukces kraju:

R 1: No, np. jak jest jakaś sytuacja, gdzie kraj nie jest dobrze ustabilizowany i coś tam się dzieje, a jest człowiek, który wierzy w to i cały czas tkwi w przekonaniu, że będzie dobrze, to jest patriota.

R 2: Dąży do tego, żeby to poprawić.

R 1: No właśnie. Musi wierzyć.

A: Musi być optymizm co do przyszłości, tak?

R 1: Tak. No, bo musi też wierzyć i łączyć też siebie z tym państwem, utożsamiać, prawda? Musi wierzyć, że będzie dobrze.

Jako forma aktywnego i dojrzałego patriotyzmu często pojawiał się także udział w wyborach. Świadczy o tym m.in. taka wypowiedź: *Najważniejsza kwestią, według mnie, patriotyzmu, może jeszcze nie nas, bo nie mamy jeszcze ukończonych 18 lat, to jest branie udziału w wyborach. Dla mnie to jest największy przejaw patriotyzmu. (...) Po prostu mam szansę co cztery czy pięć lat coś zmienić. Przejawem patriotyzmu może być działalność polityczna, szczególnie lokalna (odnośnie do działalności na szczeblu centralnym są większe wątpliwości):*

A: A jak startuję w wyborach samorządowych, np. do jakiejś rady miasta, to jestem patriotą? To się jakoś wiąże z patriotyzmem?

R 1: No tak, bo wtedy może się jakoś przyczynić, żeby mogło być lepiej. Ma jakieś swoje poglądy, swoje przekonania i chce je realizować, właśnie startując do jakichś takich lokalnych... I potem jak mu się uda, to będzie pracował dla państwa.

R 2: Nie trzeba być od razu prezydentem.

Formą patriotyzmu nie jest raczej zdaniem badanych działalność biznesowa (chyba, że celowo zatrudnia się tylko Polaków); spontanicznie nie pojawia się również rozumienie patriotyzmu w kategoriach patriotyzmu lokalnego. Dość często pojawiał się wątek emigracji – zazwyczaj młodzi respondenci nie uznawali wyjazdu z kraju za zachowanie niepatriotyczne, o ile emigranci przyznają się do swojego pochodzenia, przedstawiają dobry wizerunek kraju i nie wyjeżdżają z myślą o stałym pobycie. Sama emigracja bywa przy tym tłumaczona jako zdobycie zasobów, które później (tj. po powrocie) mogą być przydatne także dla kraju ojczystego: *wyjeżdżając za granicę człowiek tam ma lepsze perspektywy na to, żeby studiować i podjąć jakieś takie działania bardziej zmierzające do tego, by kiedyś tam w przyszłości móc wrócić i poczynić jakieś działania mające na celu poprawę sytuacji w Polsce.*

Wydaje się zatem, że w opiniach młodych ludzi ścierają się dwa, niekoniecznie sprzeczne, sposoby rozumienia patriotyzmu: tradycyjno-emocjonalny i nowoczesno-aktywny. Pierwszy z nich jest zapewne mocno zakorzeniony – jest to chyba również sposób myślenia, który przyjmuje się bez większej refleksji, o czym świadczą choćby takie wypowiedzi:

A: A jak można szanować tradycję? Jak to się robi?

R 1: Dwanaście potraw na wigilię. (hahaha)

albo:

A: W jakich sytuacjach to może wyjść, że nie jest patriotą?

R 2: W święta narodowe.

Z kolei drugi, aktywny rodzaj patriotyzmu przez samych badanych wiązany jest raczej z postawą obywatelską niż patriotyzmem jako takim – *patriotyzm jakoś bardziej się czuje, a bycie obywatelem to bardziej działanie takie.*

CZY JESTEŚ PATRIOTĄ/PATRIOTKĄ?

Badani uczniowie zazwyczaj automatycznie odpowiadali, że Polacy w większości są patriotami. Co ciekawe, deklaracje o byciu patriotą padały także prawie bez wyjątku z ust osób badanych. Opinia o wysokim poziomie patriotyzmu w Polsce utrzymywała się także w porównaniu z innymi krajami europejskimi (choć zdaniem badanych ustępujemy nieco mieszkańcom Stanów Zjednoczonych). Część respondentów była jednak zdania, że obecnie niewiele osób myśli o ojczyźnie i identyfikuje się z nią (*Bo ludzie ogólnie mają taką cechę, że oni mobilizują się i ten patriotyzm objawia się w takich chwilach krytycznych*). Pojawiały się także opinie świadczące o tym, że patriotyzm Polaków jest zakorzeniony w tradycyjnym sposobie myślenia o historii albo że bywa dość powierzchowny:

R 1: Wielu Polakom wydaje się, że są patriotami.

R 2: No właśnie, bo są tacy, co myślą, że jak się urodzili w tym jednym kraju, to są patriotami od razu. (...)

A: Wielu Polakom się wydaje? To na czym to wydawanie się polega? To jest tak, jak Pani Justyna powiedziała, że „urodziłem się, oglądam mecze reprezentacji”?

R 3: Tak, dokładnie. Biorę udział w wyborach, szanuję tradycję, to jestem patriotą. A to chyba tak nie do końca jest.

Za istotny można uznać fakt, że na pytanie, czy osoby w wieku respondentów mogą być patriotami, padała właściwie bez wyjątku odpowiedź twierdząca. Uczniowie nie mieli problemu także z identyfikacją form aktywności, które mogą jako młodzi patrioci podejmować. Większość z nich wiązała się z działalnością obywatelską (*tworzenie nowych projektów, mających na celu przybliżyć nam polską historię, jakoś ułatwić nam dostęp do tych informacji*), promowaniem pozytywnego wizerunku naszego kraju (*Powiedzmy coś takiego na rynku zrobić. Jest masa Anglików, masa Niemców, no i oni się zainteresują*), wolontariatem czy po prostu nierzucaniem papierków na ulicę. Część z propozycji odnosiła się też wyraźnie do opisanego wcześniej raczej tradycyjnego sposobu definiowania patriotyzmu (celebrowanie jakichś świąt państwowych, wierne kibicowanie sportowcom); padały także postulaty bardziej ogólne (*odnoszenie się do siebie z takim większym szacunkiem po prostu. Co to by była za ojczyzna, gdyby każdy myślał tylko o sobie, o tym, co brać, a nie o tym, co dać komus*).

SKĄD SIĘ BIERZE PATRIOTYZM?

Najczęściej respondenci identyfikowali jako podstawowe środowisko kształtujące postawy patriotyczne rodzinę (*wspajane nam od małego przekonania i wartości, które nam rodzice przekazują w domu*). Nieco zaskakujący może być fakt, że często opisywane były bardzo tradycyjne formy takiego patriotycznego „oddziaływania” rodziny, jak opowieści dziadków czy uczenie patriotycznych wierszyków (*Np. takie wierszyki nawet dla dzieci – „Kto ty jesteś – Polak mały”, to dzieci powinny*

znać takie...). Jako miejsca transmisji patriotyzmu wymieniane były także szkoła (nauka historii, śpiewanie hymnu) oraz Kościół katolicki.

Wśród czynników negatywnie oddziałujących na poziom patriotyzmu badani wskazywali między innymi wpływy rodzinne, np. brak dobrego przykładu, niezainteresowanie rodziców sprawami kraju, nieoglądanie programów informacyjnych, ale także negatywne, pesymistyczne myślenie i brak wiary w pomyślność ojczyzny. Pojawił się także argument, że patriotyzm może podważać władza, która nie myśli o przyszłości kraju, ale dba o własne interesy.

CO TO JEST ZAUFANIE SPOŁECZNE?

Zdaniem młodych respondentów zaufanie jest sprawą bardzo ważną. Jakkolwiek zwykle definiowali je z trudnością i w dość ogólnych kategoriach (*Taka wiara w tego drugiego człowieka czy Wiemy, że możemy iść za kims tak ślepo, że wierzymy, że będzie tak, jak mówi*), podawali wiele przykładów z życia codziennego, np. zakupy (*Idziemy do sklepu, płacimy i oczekujemy, że dostaniemy towar, który będzie dokładnie taki, za jaki zapłaciliśmy*), jazda tramwajem (*jak jedziemy, to patrzymy na torebkę, żeby nam ktoś coś nie ukradnie*) czy nauka w szkole (np. [ufamy] *nauczycielowi, codziennie, np. (...) my mu ufamy, że on nas przygotowuje, a my zdamy*). Co ciekawe, często padały także przykłady związane z polityką: *Jesteśmy w stanie, znaczy, mamy takie ogólne przeświadczenie, że jeśli ufamy np. politykowi, to jeśli poprzemy go swoim głosem, to wiemy, że on nas będzie dobrze reprezentował*. Wyraźnie zaufanie wiązane było także z poczuciem bezpieczeństwa (*zaufanie dla policji, że np. będziemy bezpieczni idąc w nocy gdzieś*).

Co ciekawe, respondenci trafnie rozróżnili poziomy zaufania: jeden związany z życiem publicznym i instytucjami, a drugi – z życiem prywatnym (*No tak, ale jest też różnica między zaufaniem do drugiego człowieka, z którym mamy blisko kontakt, a np. do władzy. To czy ufam Magdzie, to zależy od kontaktów z ludźmi, a nie bezpośrednio z władzą*). Słusznie również (jak wynika z badań socjologicznych) określili poziom zaufania w Polsce (w odróżnieniu od patriotyzmu) jako niski.

R 1: Na przykładzie tych autobusów, jeśli byśmy mieli zaufanie, to każdy by sobie położył torebkę np. na początku autobusu, gdzie by było np. jakieś wyznaczone miejsce. Ale takie coś jest w Polsce zupełnie nie do pomyslenia. Wiadomo, że znajdzie się ktoś, kto to wykorzysta. (...)

R 2: Za granicą masz auta pootwierane i nic. Nikt ci tego nie ukradnie. A w Polsce otwórz auto... Kupisz sobie mercedesa i zostaw kluczyki? To jest brak zaufania. W innych krajach jest inaczej. (...)

R 3: Ja mieszkam w bursie, w internacie i ja się boję zostawić np. żelu pod prysznic, bo wiem, że ktoś mi może zabrać. Zdarzyło się nie raz, że ktoś zabrał. Ja już nie mówię o tym, że mamy wspólna pralnię i nikt nie chce zostawić tam ubrania.

Respondenci uznali zaufanie za ważny, wpływający na życie społeczne i osobiste czynnik: *Na zaufaniu się wszystko buduje. Jak nie ma zaufania, to niczego nie można na tym zbudować, moim zdaniem. We wszystkich dziedzinach życia chyba tak*

jest. Najczęściej wskazywano, że zaufanie wpływa na poczucie bezpieczeństwa (*jak jest większe zaufanie, to nie musimy się martwić o swoje dobro*); wiąże się także z chęcią do podejmowania wspólnych działań (*Ludzie bardziej by się integrowali ze sobą, podejmowali jakieś wspólne działania, żeby było lepiej*) i ogólną atmosferą zadowolenia lub niezadowolenia.

KOMU UFA MŁODZIEŻ?

Z wypowiedzi osób badanych wynika, że do większości ważnych instytucji nie mają zaufania, podobnie zresztą jak inni Polacy, a poziom zaufania ogólnie jest niski (*Ja uważam, że teraz jest w ogóle bardzo ciężko sobie nawzajem zaufać; Nigdzie nie ma zaufania. Jednak nie ufamy sobie*). Ostoją zaufania jest rodzina, bliskie grono znajomych, ewentualnie sąsiedzi. Młodzież nie ma natomiast zaufania do policji (*Chodzą sobie po osiedlach najspokojniejszych*), władzy (*jesli władza przed wyborami obiecuje pewne zmiany w Polsce, a później ich nie dotrzymuje, no, to wiadomo, Polacy czują się rozczarowani*), służby zdrowia (*Nie wierzymy, że nam pomogą, jeśli nie zapłacimy im pieniędzy*), a nawet Kościoła (*Mało osób tak ufa księżom i tym wszystkim*). Co ciekawe, brak także zaufania do mediów:

A: (...) A mediom ufamy?

R (kilka): Nie.

A: Nie? Dlaczego nie?

R 1: Czasami wyolbrzymiają.

A: Mają podawać informacje, a podają je w przesadzony sposób?

R 1: Mhm. I w ogóle zmieniają fakty, kłamstwa piszą różne gazety...

R 2: Coś żeby było o tym głośno...

Właściwie jedyną instytucją, do której zaufanie młodzi ludzie zadeklarowali, była, choć może to zaskakiwać, szkoła. Większe zaufanie mieli także do władz lokalnych (*Mają jakiś region przydzielony. Mają mniejszy teren, gdzie mają większe pole działania. Np. dlatego starają się jakoś wypełniać swoje obowiązki, jakoś niż tak ogólnie, na cały kraj. I bardziej znamy to, co tamci politycy nam obiecują, jakie mają plany, po prostu widzimy to, co oni robią, czy oni cokolwiek robią*).

SKĄD SIĘ BIERZE BRAK ZAUFANIA?

Bardzo interesujące wyniki przyniosło pytanie respondentów o czynniki wpływające na wielkość zaufania. Podobnie jak wielu socjologów, młodzież jako przyczyny braku zaufania podawała sposób funkcjonowania instytucji (*Wszystkie łapówki w służbie zdrowia, sytuacja z policją. Skądś się to bierze*), w tym głośne afery (*Władza się zajmuje tylko tym, kto z kimś kiedyś był albo co kiedyś robił, a nie tym, co się w państwie dzieje. Wyciągają takie rzeczy*). W wypowiedziach jako czynnik podważający zaufanie pojawiła się także lustracja: *Teraz jest taka rozdmuchana sprawa agentów SB – Służb Bezpieczeństwa i tego wszystkiego. No i wydaje mi się, że*

jesli ktos okazal sie sliski w tych czasach i kiedyś się tam złamał i są niezbite dowody na to, że był tym agentem, no, to w tym momencie, ja takiej osobie na pewno nie zaufam, bo, no wiadomo, że myśmy nie żyli w tamtych czasach, ale załóżmy, że dla czego, jeśli ja jakoś nie złamałam się, a ta osoba okazała się śliska, to w tym momencie jest dla mnie bardzo zaktamana. Duże znaczenie wydaje się mieć po prostu ogólna atmosfera (w mediach, życiu publicznym) podważająca zaufanie do innych ludzi:

- R 1: Takie rzeczy wywlekają, co nas nie interesują, bo co nas to interesuje, takie prywatne życie tego polityka, takie już naprawdę szczegóły, czy coś, z jego życia. Mnie interesuje to, co on będzie czynił dla kraju.
- R 2: A moim zdaniem, to jak pokazują, że przyjmuje łapówkę, to jest dobre, bo zawsze tak było i jest, i będzie. Właśnie może nie będzie, kiedy oni to pokazują.
- A: Czyli ceną za tą prawdę, którą się dowiadujemy, jest po prostu spadek zaufania? Świat jest gorszy dlatego, że więcej wiemy?
- R 2: Nie, może nie gorszy. Może właśnie był taki.
- (...)
- R 2: Nie, bo się zaczęło od... Nie wiem w sumie, czy się zaczęło od polityki, ale była ciągle jakaś afera. Był program „Uwaga” i tam np. pokazywali, że sprzedawali nieswieżą kiełbasę, było, jak wręczają sobie łapówki przed zabiegiem jakimś, potem znów byli politycy, którzy umawiali się jakoś, no, takie różne rzeczy. No i tak zaczęła panować taka moda na pokazywanie prawdy.

Z kolei jako czynniki wpływające pozytywnie na wielkość zaufania wymieniane były: solidarność grupowa, poczucie wspólnoty, wcześniejsze doświadczenia oraz ogólny poziom dobrobytu (*W innych krajach, jeśli jest lepsza sytuacja materialna, to każdy na swoje to i nie ma potrzeby, żeby komuś to zabierać*).

CO TO ZNACZY BYĆ DOBRYM OBYWATELEM?

Bycie dobrym obywatelem było definiowanie przez osoby uczestniczące w wywiadach grupowych w sposób wiążący się z bardziej aktywnym działaniem niż patriotyzm (*Postawa obywatelska jest przecież działaniem na rzecz, dla dobra państwa, na rzecz innych*). Obywatelskość oznacza m.in. przestrzeganie prawa (*przestrzegać zasad, praw panujących w danym państwie*), uczciwość (*Nie brać łapówek, nie dawać łapówek (...)* *Nie kupować sobie urzędów, stanowisk*) i korzystanie z praw wyborczych. Pojawiło się także wyraźne skojarzenie z tolerancją oraz z dobrowolną działalnością mającą na celu dobro innych osób albo dobro wspólne (*Myslenie o innych [...] Nie altruizm, ale taki brak egoizmu; Pomóc w rozwoju kraju; Dawanie przykładu postępowania społecznego innym ludziom*). Analogicznie „zły obywatel” to osoba, której brakuje woli do działania (*ma możliwości, ale może brakuje mu chęci*), niszcząca wspólne mienie (*deprawacja jakichś pomników czy przystanków*) albo niereagująca na zjawiska negatywne (*Ktoś kogoś okrada na przystanku i ludzie... Hmm, panuje takie przyzwolenie na to, że „ja tego nie widzę”. Ludzie się boją i takie coś, nie wiem, dla mnie to jest po prostu postawa godna pożałowania, że ktoś widząc, odwraca wzrok, ja tego nie widzę, bo lepiej jest czegoś nie widzieć*). Pojawiało się także myślenie w kategoriach obywatelskiej odpowiedzialności i możliwości wpływu

na kraj (*Do nas należy podniesienie polskiej gospodarki. Tylko my możemy odbudować tę gospodarkę*) czy miejsce pracy (*Np. kradnąc serwetki z bufetu, nie prezentujemy takiej obywatelskiej postawy, bo wtedy szkoła nie ma np. na kartki do ksera*), choć nie było spontanicznych skojarzeń z aktywnością na rzecz wspólnoty lokalnej. Jednocześnie widoczna było świadomość trudności, jakie działalność obywatelska może napotkać (*Jeszcze zostanie ukarany, bo gdzieś tam nie wolno sadzić drzewek...*)

JAK MŁODZI LUDZIE MOGĄ BYĆ DOBRymi OBYWATELAMI?

Respondenci zazwyczaj nie mieli trudności z wskazaniem działań, które jako młodzi obywatele mogą z sukcesem podejmować. Część możliwości działania formułowana była w kategoriach ogólnych (*pomóc w rozwoju kraju, żebyśmy mieli także w tym jakiś wkład*) albo wiązała się z rozwojem i przyszłością zawodową (*Zdobywamy wykształcenie i właśnie [możemy] realizować się*). Jednak szybko pojawiały się przykłady konkretnych działań:

R 1: Możemy dbać o te dobra kultury.

A: I jak się dba o te dobra kultury?

R 1: Np. są takie akcje, ja akurat miałam takie akcje w szkole, kiedy jakiś tam dzień miesiąca poświęcałiśmy na dbanie o takie nagrobki, szczególnie jakieś stare. Chodziliśmy sobie na cmentarz i dbaliśmy.

albo:

R 1: Jakieś fundacje charytatywne np., bo to pomagamy osobom potrzebującym.

R 2: Harcerstwo.

A: Czyli mamy tak: organizacje charytatywne, harcerstwo, tak? Co jeszcze?

R 3: Wolontariusze w jakichś organizacjach.

R 4: Ministranci.

Co istotne, działalność obywatelska nie była postrzegana koniecznie jako coś nudnego (*Dla niektórych to jest fajne, a dla niektórych to jest nuda (...) [dla mnie] To jest fajne*), podstawową zaletą dla młodzieży wydaje się tutaj dobrowolność tego działania (*To jest super, bo ma się wtedy świadomość, że coś się zrobiło dobrowolnie. A jak tak zrobiłem, bo ktoś mi kazał, to nie jest fajne*).

CO KSZTAŁTUJE POSTAWY OBYWATELSKIE?

W opinii respondentów poziom obywatelskości w Polsce nie jest duży (*Tak samo jest chyba z zaufaniem społecznym, tak samo jest z postawą obywatelską – dużo mówi, nic nie robi*). Źródła złego przykładu idą zdaniem młodzieży głównie „z góry”, tj. ze świata polityki:

A: (...) co trzeba by zrobić, żeby Polacy byli lepszymi obywatelami? (...) Co by trzeba zrobić, co by się musiało stać?

R 1: No, gruntowne zmiany. Ewidentnie.

R 2: Dobry przykład powinien być. W Polsce jest przyzwolenie ze strony władzy, przyzwolenie na to, że kupuje, taki dość niefortunny to będzie przykład, ale dość głośna była sprawa, że prezydent sobie kupił za 2 tysiące spinki, przy czym te pieniądze wcale nie były jego własnością, tylko właśnie Polaków. I panuje takie przyzwolenie. Skoro władza tak może, to dlaczego ja nie mogę. Takie przyzwolenie, poza tym taka opieszałość prawa, władzy...

Z drugiej strony postawa obywatelska postrzegana była także jako wynik osobistej decyzji i chęci zaangażowania, niezależny od działania władzy:

R 1: (...) Ciągłe tak narzekamy i to już jest nudne. Przede wszystkim trzeba zająć się sobą. Zacząć od siebie.

A: Osobiście od siebie?

R 1: Tak. Na początku od samego siebie, bo to jest na takiej zasadzie, że jak wszyscy będziemy narzekać, to nic się nie zmieni, bo słyszymy od sąsiadki, że narzeka, potem my narzekamy, potem narzeka nasza mama, a potem cały naród narzeka. Z tego nic nie ma. Za tym coś musi iść. Jak każda jednostka społeczna zaczęłaby myśleć, że coś musi zmienić, np. ktoś zacznie, no nie wiem, od zadaszenia tego drzewka, ktoś już pójdzie na wybory, ktoś zacznie już dokładnie czytać, uczyć się o swoim narodzie, o tym, kto rządzi, na kogo warto oddać ten głos, to, to zmierza w dobrą stronę. Po prostu trzeba zacząć od samego siebie, tak mi się wydaje.

CZY ZAUFANIE SPOŁECZNE, PATRIOTYZM I OBYWATELSKOŚĆ WIĄŻĄ SIĘ WZAJEMNIE?

Związki wymienionych pojęć nie zawsze były dla respondentów od razu jasne. Odpowiedzi na dodatkowe pytania wskazywały jednak, że relacja między patriotyzmem, obywatelskością i zaufaniem społecznym jest dostrzegalna:

A: A czy patriotyzm ma jakiś związek z dobrobytem?

R (kilka): Nie. Niekoniecznie.

R 1: Bo patriotyzm przecież nic nie kosztuje.

A: (...) A jeśli dużo Polaków byłoby patriotami, to Polska byłaby bogatsza?

R 1: Tak.

R 2: Myślę, że tak.

R 3: Bardziej byśmy dbali o ojczyznę, nie niszczylibyśmy jej i pracowalibyśmy na nią, Płacilibyśmy podatki, dbalibyśmy o ojczyznę. Nie niszczylibyśmy jej.

R 1: Pracowalibyśmy na nią.

R 4: Można by było dawać datki np. z własnej woli na rozwój tego społeczeństwa dalej.

Jak widać, respondenci dostrzegali także wpływ tych czynników na poziom dobrobytu w społeczeństwie czy jakość życia; deklarowali również chęć życia w społeczeństwie, w którym ludzie sobie ufają. Wskazywano jednak na trudności, jakie istnieją w tej sferze w naszym kraju: *Polacy lubią, kochają ten kraj, mówią o nim, jakoś identyfikują się z nim, są może i patriotami, ale nie wiem czy są. Tak samo jest chyba z zaufaniem społecznym, tak samo jest z postawą obywatelską – dużo mówi, nic nie robi.* Badanym trudno było również podać konkretne pomysły, jak zmienić istniejącą sytuację (*Trzeba przekonywać, po prostu. Trzeba jakoś się starać przekonać innych ludzi do tego, że to jest dobre; Trzeba zmienić sposób myślenia innych.*)

PODSUMOWANIE

Z materiałów zebranych w czasie zogniskowanych wywiadów grupowych wyłania się złożony, miejscami dość zaskakujący obraz. Z pewnością nie sprawdziły się przewidywania, zgodnie z którymi należało oczekiwać niezainteresowania młodzieży takimi pojęciami jak patriotyzm czy obywatelskość – przeciwnie, wypowiedzi badanych młodych ludzi wskazują, że myślenie w tych kategoriach nie jest im obce i mają wiele interesujących spostrzeżeń. Najbardziej ożywione dyskusje wywoływał patriotyzm – pojęcie prawdopodobnie najlepiej im znane, choćby ze szkoły czy z przekazów medialnych. Wyraźnie zaznaczyły się (jak już wspomniano wyżej) dwa sposoby jego rozumienia – tradycyjny i emocjonalny oraz obywatelski i aktywny. Nie są one przeciwstawne i nie muszą się wykluczać – zresztą w wypowiedziach respondentów wyraźnie się przenikały. Za szczególnie pozytywny fakt można uznać wyraźną obecność myślenia w kategoriach nowoczesnego (przynajmniej w naszym społeczeństwie) i bardziej zbliżonego do postaw obywatelskich patriotyzmu, który wyraża się raczej w konkretnych działaniach dla dobra kraju, a nie tylko w emocjonalnym przywiązaniu czy szacunku dla symboli i tradycji.

Pozytywnie zaskakuje również trafna diagnoza poziomu i rodzajów zaufania społecznego w Polsce. Po części może ona jednak wynikać ze skłonności do uogólniania własnych doświadczeń – tutaj niestety młodzi ludzie bardzo wyraźnie (i podobnie jak reszta społeczeństwa) okazali się nieufni, zwłaszcza do instytucji, rezerwując zaufanie dla kręgu znajomych i rodziny. Zaskakiwało także nadspodziewanie poprawne wskazanie źródeł braku zaufania w społeczeństwie, za które uznano złe funkcjonowanie instytucji, niską kulturę życia politycznego oraz (po części kreowaną medialnie) atmosferę afer, podsłuchów i donosów.

Wypowiedzi respondentów na temat postaw obywatelskich wskazują, że młodzi ludzie nie mają większych trudności z przełożeniem ogólnych pojęć na konkretne działania, które mogliby sami podejmować. Ich rzeczywiste zaangażowanie jest oczywiście sprawą oddzielną (o to w tej części badań nie pytano), jednak samo myślenie w takich kategoriach jest już niezbędną podstawą do podjęcia odpowiednich działań. Pozytywne jest również postrzeganie obywatelskości w kategoriach działań, które inspirowane są oddolnie, a odpowiedzialność za nie jest indywidualna, jakkolwiek kreowanie właściwego klimatu i przykładu leży także po stronie władz centralnych.

Jakkolwiek badana młodzież prezentowała stosunkowo dojrzały sposób myślenia, nie pojawiały się spontanicznie skojarzenia obywatelskości i patriotyzmu z poziomem lokalnym. Może to potwierdzać raczej niski w naszym kraju poziom identyfikacji z regionem czy miejscowością (choć, zważywszy na specyfikę Krakowa, powinien być on stosunkowo wysoki). Jest to prawdopodobnie pole dla oddziaływań wychowawczych.

Zaufanie społeczne, patriotyzm i obywatelskość krakowskiej młodzieży licealnej. Wyniki badań ankietowych

CELE I OPIS BADAŃ

Projekt badań ilościowych oraz kwestionariusz ankiety zostały przygotowane w oparciu o prace nadesłane przez uczniów IV, X i XVI Liceum Ogólnokształcącego w Krakowie uczestniczących w warsztatach socjologicznych. Łącznie powstało kilkanaście projektów przygotowanych w kilkuosobowych grupach. Projekty te następnie zintegrowano. Ostateczną wersję ankiety rozbudowano o pytania używane standardowo w badaniach socjologicznych na podobne tematy (opierano się głównie na badaniach CBOS-u i „Diagnozie społecznej”).

Celem przeprowadzonych badań ankietowych było zmierzenie poziomu zaufania społecznego, patriotyzmu i obywatelskości krakowskiej młodzieży licealnej. Cel ogólny przełożono na zestaw szczegółowych problemów badawczych, zmierzając do ustalenia:

- poziomu zaufania społecznego krakowskiej młodzieży (zarówno tzw. zaufania uogólnionego, jak i zaufania prywatnego i zaufania do instytucji);
- postawy wobec działań wspólnych;
- poziomu aktywności społecznej i pracy społecznej;
- sposobu rozumienia patriotyzmu;
- związku z krajem, regionem i miejscowością;
- zainteresowania sprawami kraju i planowanego udziału w wyborach;
- dumy z bycia Polakiem/Polką;
- gotowości do poświęcenia dla ojczyzny;
- planów emigracji.

Badania ankietowe przeprowadzali samodzielnie uczniowie biorący udział w tworzeniu projektu. Otrzymali oni za zadanie przeprowadzenie około 200 ankiet w każdej ze szkół biorących udział w końcowej fazie projektu. Ankiety były wypełniane audytoryjnie – uczniowie-ankieterzy po uzgodnieniu z nauczycielem prowadzącym lekcję rozdawali kwestionariusze uczniom z danej klasy. Po zebraniu odpowiedniej liczby ankiet uczniowie uczestniczący w projekcie samodzielnie kodowali ich wyniki wprowadzając je do odpowiednio przygotowanego arkusza kalkulacyjnego. Obliczenia statystyczne zostały wykonane przez kierownika merytorycznego projektu po połączeniu danych z wszystkich szkół biorących udział w badaniach w jednolitą bazę i odpowiednim ich przygotowaniu.

CHARAKTERYSTYKA PRÓBY

Ankiety wypełniło łącznie 602 uczniów i uczennic z 3 krakowskich liceów (IV, X i XVI)²². W próbie znalazło się:

- 65% kobiet i 35% mężczyzn;
- 0,5% osób urodzonych przed 1990 rokiem, 31,5% osób urodzonych w 1990 roku, 33% urodzonych w 1991 roku i 35% urodzonych w 1992 roku;
- 35% uczniów z IV LO, 30% uczniów z X LO i 35% uczniów z XVI LO;
- 35% uczniów z klasy pierwszej, 34% uczniów z klasy drugiej, 30% uczniów z klasy trzeciej.

Dobór próby nie był losowy, a jej wielkość jest mniejsza od zazwyczaj wymaganej dla uznawanego za dopuszczalny błąd oszacowania dla populacji tej wielkości. Z racji na sposób doboru próby przeprowadzone badania nie mają charakteru reprezentatywnego ani dla młodzieży w Polsce w ogóle, ani dla młodzieży krakowskiej – przeprowadzenie badań losowych reprezentatywnych wykraczałoby jednak zdecydowanie poza możliwości finansowe i organizacyjne projektu. Z pewnością próba badawcza wyraźnie odbiega od właściwości populacji polskiej młodzieży: tworzą ją tylko uczniowie liceów, w dodatku w zdecydowanej większości są to mieszkańcy miasta o populacji powyżej 500 tys.; w próbie znalazło się też więcej kobiet. Przebadana grupa różniła się także od reszty populacji pod względem ważnej zmiennej, jaką jest wykształcenie ojca: zdecydowanie więcej niż w populacji jest osób, których ojciec ma wykształcenie wyższe (w próbie było ich 34,5% – czynnik ten wpływa niewątpliwie na szanse życiowe młodzieży, w tym na poziom dobrobytu materialnego oraz aspiracje zawodowe). Oznacza to, że zebrane wyniki nie mogą być wprost uogólniane na populację polskiej młodzieży ani młodzieży krakowskiej.

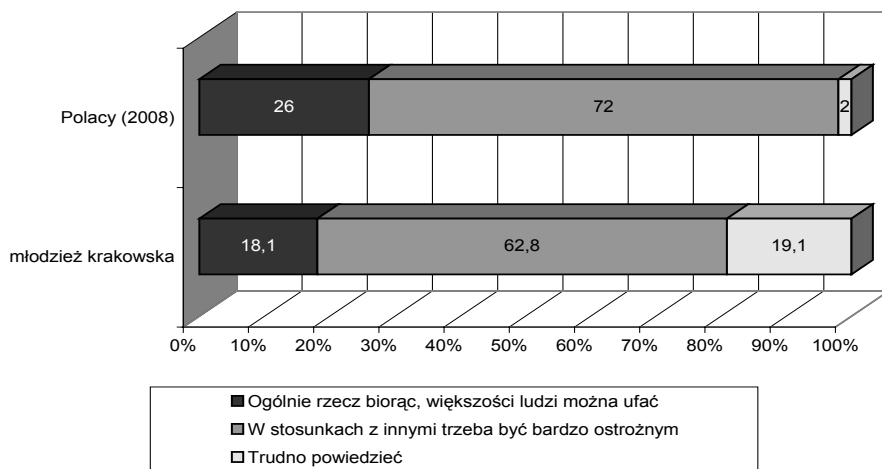
Wydaje się jednak, że (jakkolwiek badanie wykonano tylko w trzech liceach) pod pewnymi względami próba może być częściowo reprezentatywna dla krakowskiej młodzieży licealnej – przede wszystkim w mniej więcej równym stopniu reprezentowane są osoby z klas pierwszych, drugich i trzecich oraz z trzech roczników urodzenia. W próbie jest także więcej kobiet, a fakt, że ojcowie znacznej części osób mają wykształcenie wyższe również jest zgodny z cechami populacji. Fakt, że dobór próby był nielosowy, wyklucza jednak możliwość w pełni uprawnionego uogólniania wyników także na populację krakowskiej młodzieży licealnej, jakkolwiek w tym wypadku należałoby oczekiwać mniejszego odchylenia wyników.

²² Liczba obserwacji uwzględnionych obliczeniach poszczególnych zmiennych może być jednak różna w zależności od ilości ważnych odpowiedzi na dane pytanie.

OPIS WYNIKÓW

Zaufanie społeczne

Wykres 1 przedstawia porównanie odpowiedzi na pytanie, która z dwóch przedstawionych możliwości odpowiedzi jest bliższa respondentom: *W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym* czy *Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać*. Jak widać młodzież krakowska miała dużo więcej wątpliwości związanych z udzieleniem odpowiedzi niż dorośli Polacy przebadani przez CBOS²³ – aż 19,1% respondentów wybrało odpowiedź „Trudno powiedzieć” w porównaniu z zaledwie 2% osób z całego kraju. Zasadniczo profil wyników nie odbiega jednak wyraźnie od prawidłowości stwierdzanych dla całej Polski: zdecydowana większość badanych jest zdania, że ludziom nie można ufać. Mniejszy jest odsetek osób deklarujących nieufność (62,8% przebadanych uczniów liceów w porównaniu z 72% Polaków), ale również mniejszy odsetek takich, które uważają, że innym ludziom można ufać (uważa tak 18,1% młodych krakowian w porównaniu z 26% Polaków). Jeżeli traktować tę obserwację jako oddającą opinie całej młodzieży, diagnoza ta jest zdecydowanie negatywna, bo nie pozwala oczekiwać, że niekorzystny dla poziomu życia społecznego niski poziom zaufania ulegnie w bliskiej przyszłości zmianie, w miarę jak młode osoby będą dojrzewać. W istocie poziom zaufania krakowskiej młodzieży zbliżony jest do poziomu stwierdzanego w latach 2002–2006 w całym społeczeństwie (17–19%).

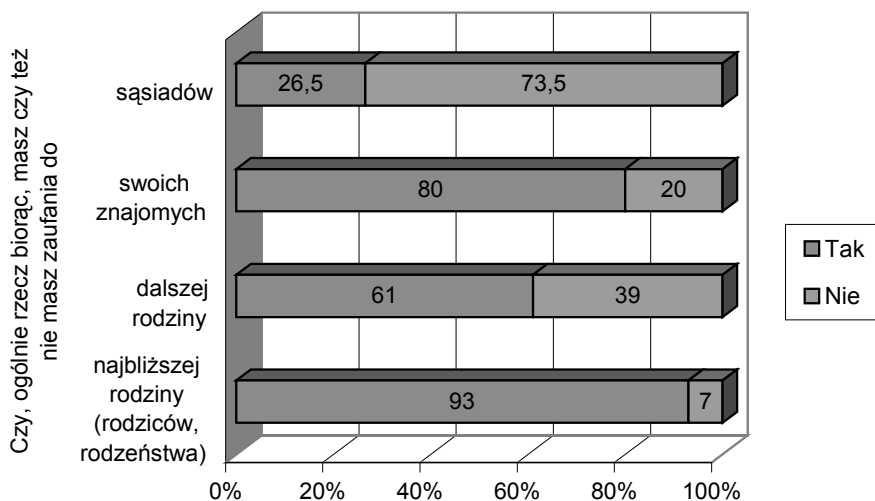

Wykres 1. Poziom zaufania respondentów w porównaniu z poziomem zaufania Polaków w roku 2008 (źródło: badania własne, CBOS)

Wykres 2 przedstawia poziom zaufania respondentów w sferze prywatnej. Zdecydowanie największe zaufanie deklarowane jest do najbliższej rodziny (ro-

²³ *Zaufanie społeczne w latach 2002–2008*, Komunikat z badań CBOS, Warszawa 2008.

dziców i rodzeństwa) – ufa im aż 93% respondentów. Potwierdza to prawidłowość, że Polacy najsilniej ufają właśnie swojej rodzinie (zdecydowanie ma lub raczej ma zaufanie do najbliższej rodziny aż 99% społeczeństwa²⁴). Na drugim miejscu respondenci wskazywali swoich znajomych: ufa im aż 80% badanych, co jest nieco mniejszym odsetkiem niż w całym społeczeństwie, w którym 88% osób zdecydowanie ma lub raczej ma zaufanie do znajomych. Wyraźnie mniejszy odsetek badanych ufa dalszej rodzinie (61%), a jeszcze mniej sąsiadom (tylko 26%). Jest to zdecydowanie mniej niż w całym społeczeństwie, w którym 90% osób zdecydowanie lub raczej ufa dalszej rodzinie, a 76% sąsiadom.

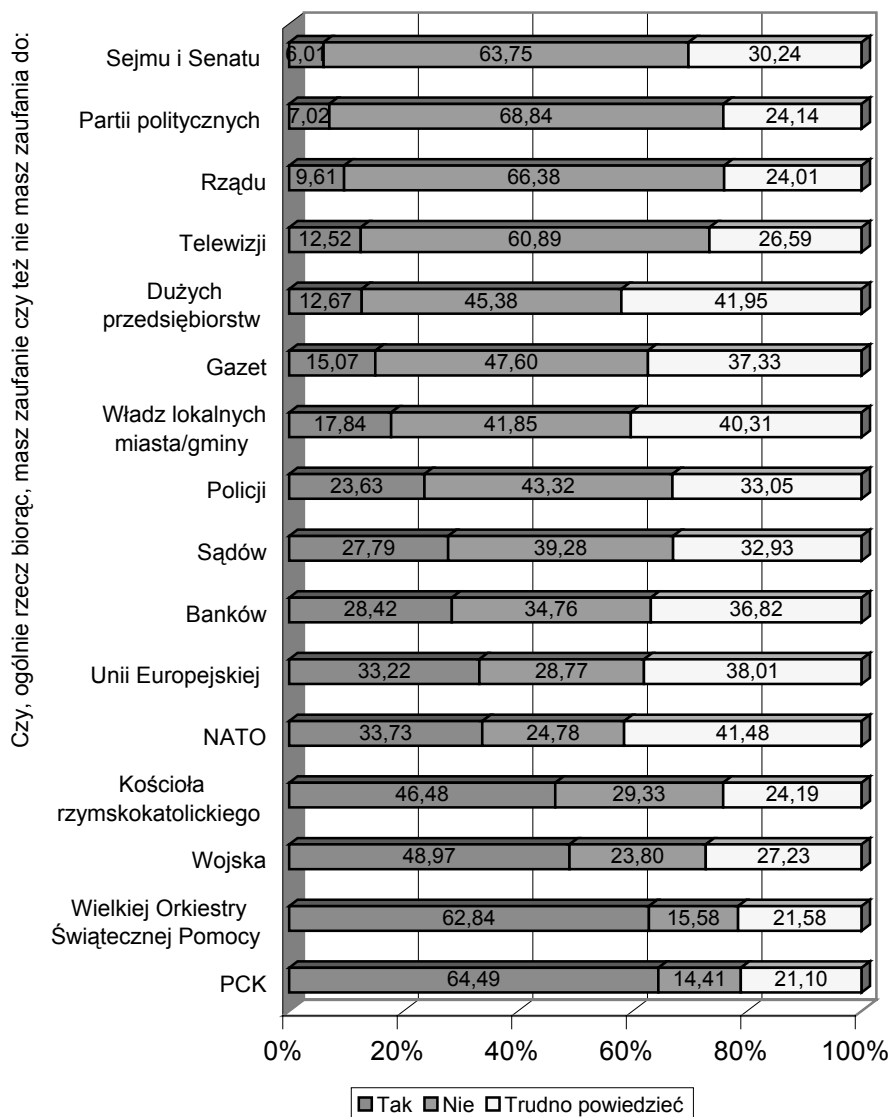

Wykres 2. Poziom zaufania prywatnego wśród respondentów (źródło: badania własne)

Wydaje się zatem, że zaufanie prywatne młodych respondentów bardzo wyraźnie koncentruje się wokół najbliższej rodziny i znajomych. O ile znajomi są oczywistym obiektem zaufania w tym wieku, o tyle zwraca uwagę fakt, że młodzież w o wiele mniejszym stopniu ufa dalszej rodzinie i sąsiadom. Po części może to wynikać ze specyfiki życia w dużym mieście, w którym związki wspólnotowe są zdecydowanie słabsze. Z drugiej strony osłabienie więzi społecznych na tym poziomie może być symptomatyczne dla czasów współczesnych.

Wykres 3 przedstawia poziom zaufania badanej młodzieży do różnych instytucji życia publicznego. Największym zaufaniem cieszą się PCK (64,5%), Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy (63%), wojsko (49%) i Kościół rzymskokatolicki (46,5%). Te instytucje zajmują również stale czołowe miejsca w rankingu zaufania

²⁴ W pytaniu o takiej samej treści zadawanym w badaniach zaufania CBOS jest 5 możliwości odpowiedzi: „Zdecydowanie mam zaufanie”, „Raczej mam zaufanie”, „Raczej nie mam zaufania”, „Zdecydowanie nie mam zaufania” oraz „Trudno powiedzieć” (*Zaufanie społeczne w latach 2002–2008*. Komunikat z badań CBOS. Warszawa 2008).

Wykres 3. Poziom zaufania publicznego wśród respondentów (źródło: badania własne)

Polaków (w 2008 r. największym zaufaniem cieszyły się, w kolejności: Wielka Orkiestra Świątecznej Pomocy, wojsko, Caritas, PCK i Kościół rzymskokatolicki²⁵). Młodzież wskazywała w dalszej kolejności jako instytucje cieszące się zaufaniem NATO (33,7%) i Unię Europejską (33,2%), które cieszą się również dużym zaufaniem ogółu Polaków. Co ciekawe, policja – zajmująca zwykle dość wysokie miejsca w rankingu zaufania, w badaniu młodzieży znalazła się dużo

²⁵ *Zaufanie społeczne w latach 2002–2008*, Komunikat z badań CBOS, Warszawa 2008, s. 7–8.

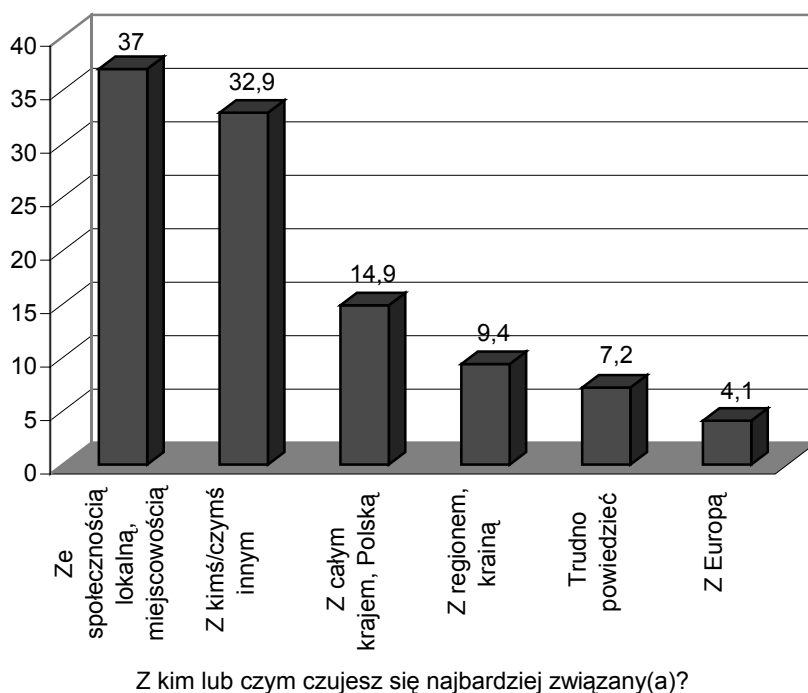
dalej: wyprzedziły ją banki i sądy (ufa im po 28% badanych). Młodzi respondenci mniejszym stopniu ufają władzom lokalnym miasta/gminy – również większość Polaków umieszcza je w środku rankingu zaufania. Na dalszych miejscach znalazły się gazety, duże przedsiębiorstwa i telewizja – również większość dorosłych Polaków ufa tym instytucjom w niewielkim stopniu. Co jednak ciekawe, zdaniem młodzieży zarówno gazety, jak i duże przedsiębiorstwa są bardziej godne zaufania niż telewizja – tymczasem większość Polaków uważa inaczej (w niewielkim stopniu ufają zwłaszcza przedsiębiorstwom). Mimo że respondenci przyszedli na świat i dorastali już w warunkach gospodarki wolnorynkowej i demokracji, wyraźnie nie ufają IV władzy (zwłaszcza telewizji), która w innych społeczeństwach bywa przecież postrzegana jako jeden z gwarantów porządku społecznego. Potwierdzają to także wyniki omówionych wcześniej badań jakościowych, z których wynika, że młodzież dostrzega pogoń za sensacją i wypaczanie informacji przez media. Najniższym zaufaniem cieszą się, podobnie jak w całym społeczeństwie: rząd (ufa mu 9,6%), partie polityczne (6%) oraz Sejm i Senat (7%).

Można powiedzieć, że struktura zaufania do instytucji życia publicznego wśród krakowskiej młodzieży licealnej jest podobna jak w przypadku dorosłych Polaków. Również i tu czołowe miejsca zajmują instytucje charytatywne i Kościół, a najniższe – władze szczebla centralnego, pośrodku mieszczą się natomiast Unia Europejska, NATO, władze lokalne i media. Banki, które nie są uwzględniane w badaniach CBOS, a które dodano z racji na atmosferę kryzysu finansowego, znalazły się pośrodku rankingu zaufania. Najbardziej wyraźną różnicą jest większy w badaniu młodzieży odsetek respondentów, którzy odpowiadają „Trudno powiedzieć”, choć może to wynikać z ograniczonej do trzech („Tak”, „Nie”, „Trudno powiedzieć”) listy możliwych odpowiedzi (w badaniach CBOS dostępne są jeszcze możliwości „Raczej mam zaufanie” i „Raczej nie mam zaufania”). Inną możliwą interpretacją jest prawdopodobnie mniejsze wśród młodzieży zainteresowanie życiem publicznym.

Drugą istotną różnicą jest generalnie większa nieufność do instytucji: wyniki badań ogółu Polaków świadczą, że w stosunku do większości instytucji żywią oni jednak większe lub mniejsze zaufanie, tymczasem w badaniach młodzieży przewaga zaufania nad nieufnością widoczna jest tylko w przypadku 6 instytucji na 16 objętych badaniem. Co więcej, w wypadku każdej ze zbadanych instytucji zaufanie młodzieży było znacznie (często na poziomie kilkudziesięciu procent) mniejsze niż zaufanie dorosłych Polaków. Roboczą hipotezą wyjaśniającą taką prawidłowość może być większy wpływ mediów (przedstawiających raczej świat afer, zdrady i zagrożenia niż spokoju i bezpieczeństwa) na osoby młode, ale wynik jest ciekawy i wart dokładniejszego zbadania.

Badanie zaufania wśród młodzieży nie potwierdziło hipotezy, która kazałaby oczekiwać wyższego poziomu zaufania wśród młodych niż wśród dorosłych Polaków. Zarówno poziom, jak i struktura zaufania są zasadniczo zbliżone. Wyraźniejsze różnice dotyczą przede wszystkim niższego poziomu ogólnego zaufania,

a także tego, że zaufanie prywatne ogniskuje się jeszcze bardziej zdecydowanie wokół najbliższej rodziny i znajomych. Większości instytucji życia publicznego młodzież nie ufa, przy czym ważniejsze różnice dotyczą mniejszego zaufania do policji oraz większego do dużych przedsiębiorstw. Osobną kwestią, która na tym etapie musi pozostać w zawieszeniu, jest pytanie, na ile na wyniki badania mógł wpłynąć wszechobecny w mediach przed i w czasie badania kryzys ekonomiczny.

Wykres 4. Zakres samoidentyfikacji krakowskiej młodzieży licealnej (źródło: badania własne)

Patriotyzm

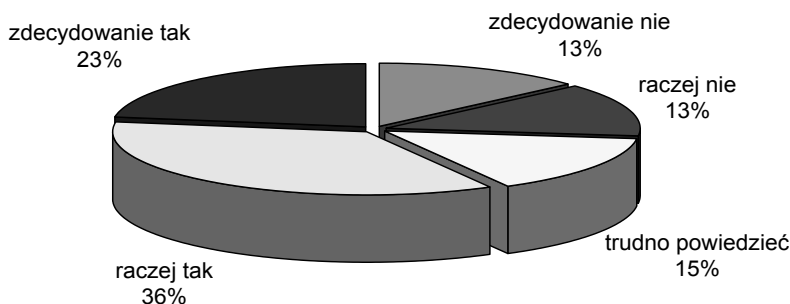
Pierwsze pytanie dotyczące samoidentyfikacji respondentów brzmiało: „Z kim lub czym czujesz się najbardziej związany(a)?”, a badani mieli do wyboru odpowiedzi oznaczające zbiorowości wyznaczone terytorialnie: miejscowość, region, kraj i Europę. Wśród odpowiedzi przedstawionych na Wykresie 4 zwraca szczególną uwagę bardzo duży (32,9%) odsetek odpowiedzi „z kimś/czymś innym”, zapewne świadczący o tym, że znaczna część młodzieży w ogóle nie odnalazła się w tych kategoriach (po części tę grupę identyfikuje także kategoria „Trudno powiedzieć” wybrana przez 7,2% respondentów). Pozostali zdecydowanie najczęściej wybierali społeczność lokalną i miejscowość, w której mieszkają (37%) – tak czyni też większość Polaków²⁶. Kolejno respondenci wybierali: cały kraj (14,9%); region, krainę

²⁶ Por. *O tożsamości Polaków*, Komunikat z badań CBOS, Warszawa 2002, s. 2.

(9,4%); a dopiero na końcu Europę (4,1%). Zaskakiwać może stosunkowo niski odsetek młodzieży wybierający (jako najsilniejszą) identyfikację z Europą – 4% to większy odsetek niż procent dorosłych Polaków wybierających taką identyfikację w 2002 roku (2%), ale i tak zbyt mały w stosunku do oczekiwań.

Pytanie „Czy czujesz się związany emocjonalnie ze swoją ojczyzną?” miało bezpośrednio mierzyć siłę związku i identyfikacji z krajem (zob. Wykres 5). Najczęściej wybraną kategorią była odpowiedź „raczej tak” (wybrało ją 32,5% respondentów), wielu (20,7%) zdecydowało się także na odpowiedź „zdecydowanie tak”. Niemały był także odsetek osób wahających się (13,7%) oraz odpowiadających negatywnie („zdecydowanie nie” i „raczej nie” wybrało łącznie prawie 25% respondentów). Jak się wydaje, poziom emocjonalnego związku z ojczyzną wśród przebadanej młodzieży jest stosunkowo niewielki (średnia policzona z odpowiedzi zakodowanych od „zdecydowanie tak” – 5 do „zdecydowanie nie” – 1 wyniosła tylko 3,3).

Czy czujesz się związany emocjonalnie ze swoją ojczyzną?

Wykres 5. Poziom związku krakowskiej młodzieży licealnej z ojczyzną (źródło: badania własne)

Czy poziom zaufania społecznego wpływa w jakiś sposób na nasilenie postaw patriotycznych? Tabela 1 ilustruje tę zależność. Okazuje się, że istnieje słaby, ale istotny statystycznie przy założeniu losowości próby, związek między uogólnionym zaufaniem a siłą emocjonalnego związku z ojczyzną²⁷.

Wykres 6 przedstawia rozkład odpowiedzi na pytanie „Czy interesujesz się sprawami swojego kraju?”, pośrednio mierzące poziom patriotyzmu (można zakładać, że patriota powinien interesować się sprawami ojczyzny). W tym wypadku odpowiedzi respondentów wskazują na jeszcze niższy poziom patriotyzmu niż w przypadku poprzedniego pytania o siłę związku emocjonalnego z ojczyzną. Wprawdzie najczęściej wybierana była kategoria „raczej tak” (33,8%), lecz w drugiej kolejności respondenci zdecydowali się na odpowiedź „raczej nie” (24,9%). Znaczny odsetek badanych stwierdził „trudno powiedzieć” (18,2%) lub „zdecydo-

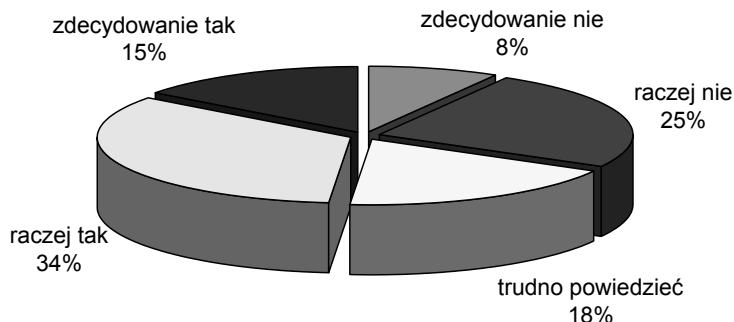
²⁷ $\chi^2 = 18,6$; $p = 0,017$; współczynnik eta = 0,11.

Tabela 1. Siła związku z ojczyzną a uogólnione zaufanie społeczne (źródło: badania własne)

		Zaufanie społeczne			Ogółem
		W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym	Trudno powiedzieć	Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać	
Czy czujesz się związany emocjonalnie ze swoją ojczyzną?	zdecydowanie nie	14,6%	6,3%	11,4%	12,4%
	raczej nie	21,7%	15,3%	21,9%	20,5%
	trudno powiedzieć	15,1%	16,2%	6,7%	13,8%
	raczej tak	28,6%	43,2%	34,3%	32,4%
	zdecydowanie tak	20,1%	18,9%	25,7%	20,9%
Ogółem		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

wanie tak” (14,8%), a nieliczni odpowiedzieli „zdecydowanie nie” (8,2%). Ogólnie powiedzieć można, że zainteresowanie respondentów sprawami kraju jest raczej niewielkie (średnia 3,2 przy zmiennej zakodowanej tak jak w poprzednim pytaniu). W tym przypadku nie stwierdzono związku między zainteresowaniem sprawami kraju a poziomem zaufania społecznego²⁸, co wydaje się zrozumiałe – zaufanie wiąże się raczej ze sferą emocjonalną, a zainteresowanie sprawami kraju może wynikać z innych, np. intelektualnych, pobudek.

Czy interesujesz się sprawami swojego kraju?

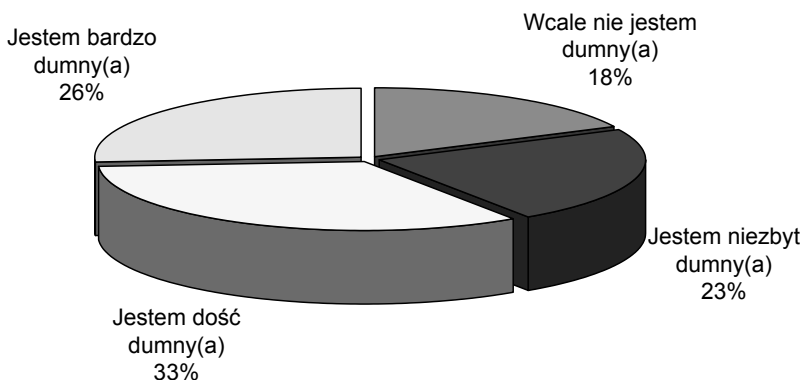
Wykres 6. Poziom zainteresowania krakowskiej młodzieży licealnej sprawami kraju (źródło: badania własne)

Respondentów zapytano także wprost o poczucie dumy z faktu bycia Polakiem lub Polką (Wykres 7). Wprawdzie najczęściej wybieraną odpowiedzią było „Jestem dość dumny(a)” (33,3%), jednak często wybierano także odpowiedzi „Jestem bardzo dumny(a)” (26%) oraz „Jestem niezbyt dumny(a)” (23%), a nawet „Wcale nie

²⁸ $\chi^2 = 18,6$; $p = 0,48$.

jestem dumny(a)” (17,9%). Poziom dumy respondentów można zatem ocenić jako znacznie niższy niż ogółu Polaków – w badaniach w 2004 roku aż 54% Polaków wybrało „Jestem bardzo dumny(a)”, a 36% „Jestem dość dumny(a)”²⁹.

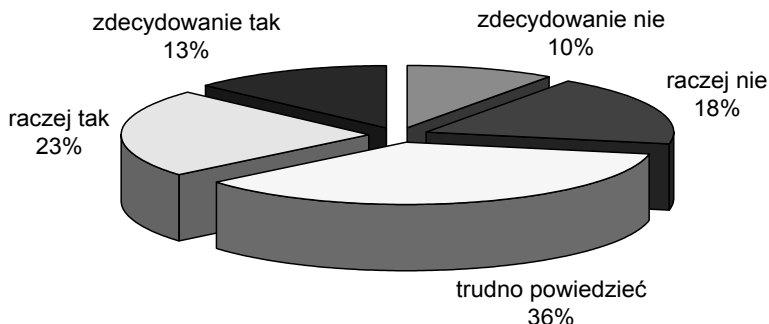
Czy jesteś, czy też nie jesteś dumny(a) z tego, że jesteś Polakiem/Polką?

Wykres 7. Poziom dumy respondentów z faktu bycia Polakiem/Polką (źródło: badania własne)

Zapytano także o gotowość poświęcenia swojego codziennego życia dla ojczyzny, w razie gdyby zaistniała taka potrzeba (Wykres 8). To pytanie miało diagnozować deklarowany poziom patriotyzmu definiowanego tradycyjnie, jako obrona swojego kraju. W tym wypadku najczęściej wybierano odpowiedź „trudno powiedzieć” (35,8%) – zapewne zgodnie z zasadą „tyle o sobie wiemy, ile nas sprawdzono” – co może świadczyć o pewnym poziomie dojrzałości respondentów. Podobny odsetek osób odpowiadał „raczej tak” (22,9%) i „raczej nie” (18,3%)

Czy gdyby pojawiła się taka potrzeba, byłbyś gotów/byłabyś gotowa zrezygnować ze swojego codziennego życia, aby bronić swojej ojczyzny?

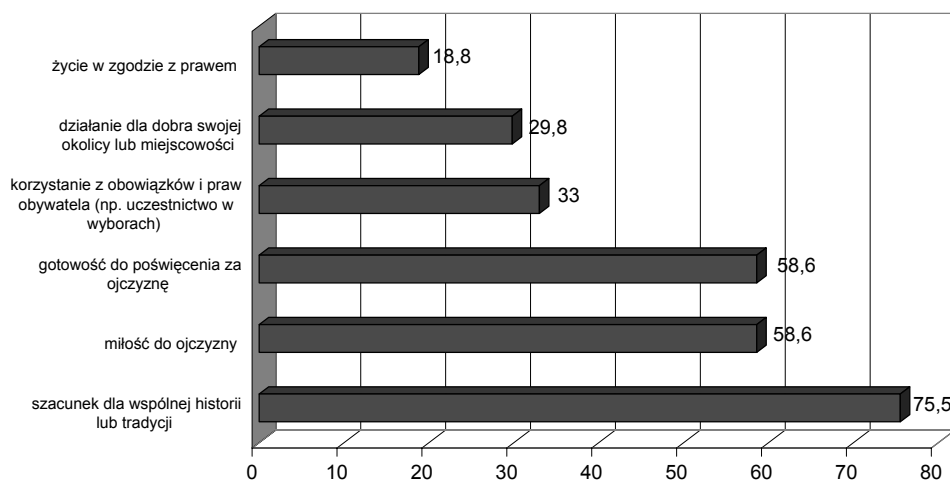

Wykres 8. Gotowość badanych do poświęceń dla ojczyzny (źródło: badania własne)

²⁹ *Samoidentyfikacja i duma narodowa Polaków*, Komunikat z badań CBOS, Warszawa 2004, s. 4.

oraz „zdecydowanie tak” (13,2%) i „zdecydowanie nie” (9,8%). W tym wypadku odpowiedzi rozłożyły się zatem niemal po równo (średnia 3,1).

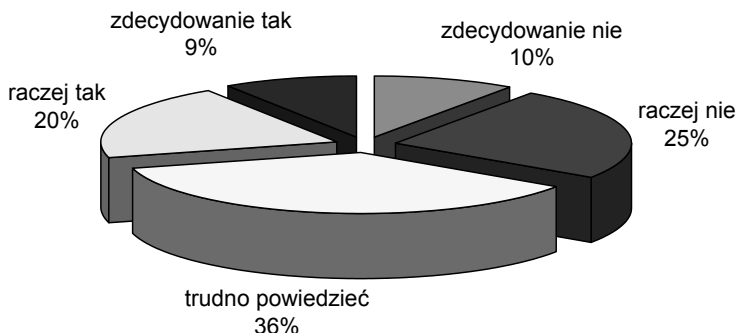
Za bardzo ważne można uznać kolejne pytanie mające na celu określenie poziomu poparcia dla różnych definicji „prawdziwego patriotyzmu” – związanych bardziej z patriotyzmem tradycyjnym i rozumianym jako działalność obywatelska (Wykres 9). Jak się okazało, zdecydowanie częściej patriotyzm rozumiany jest na sposób tradycyjny. Zdaniem największego odsetka respondentów prawdziwy patriotyzm oznacza przede wszystkim szacunek dla historii i tradycji (75,5%) oraz miłość do ojczyzny i gotowość do poświęcenia się za nią (po 58,6%). Wyraźnie mniej respondentów wybierało korzystanie z obowiązków i praw obywatela, takich jak uczestnictwo w wyborach (33%) czy działanie na rzecz swojej okolicy lub miejscowości (29,8%) bądź po prostu życie w zgodzie z prawem (18,8%). Wydaje się zatem, że jakkolwiek patriotyzm rozumiany jako działalność obywatelska nie jest zupełnie obcy młodym ludziom, to zdecydowaną przewagę ma patriotyzm rozumiany tradycyjnie i emocjonalnie.

Wykres 9. Definicja prawdziwego patriotyzmu według badanych (źródło: badania własne)

Jako że w ostatnich latach czynnikiem sprawdzającym w pośredni sposób przywiązanie do ojczyzny stała się migracja (głównie zarobkowa), respondentów zapytano również o plany związane z wyjazdem za granicę do pracy. Zebrane wyniki (Wykres 10) pokazują, że najczęściej wybieraną odpowiedzią było „trudno powiedzieć” (36%). Odsetek osób wybierających pozostałe odpowiedzi był zbliżony: 20% respondentów stwierdziło, że raczej wyjedzie, a 9%, że wyjedzie na pewno; z kolei 25% odpowiedziało raczej nie, a 10% zdecydowanie nie. Rozkład odpowiedzi na to pytanie (średnia 2,95) świadczy zatem przede wszystkim o niepewności i niewiedzy co do swojej zawodowej i życiowej przyszłości. Znamiennie jednak, że większość badanej młodzieży nie odrzuca takiej perspektywy.

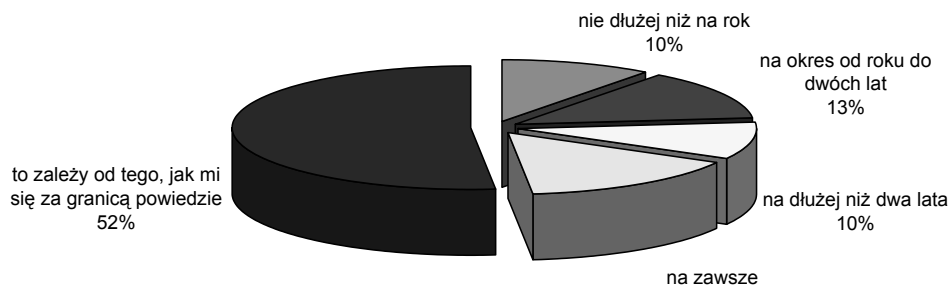
Czy zamierzasz w przyszłości wyjechać za granicę, aby tam pracować?

Wykres 10. Słonność badanych do emigracji zarobkowej w przyszłości (źródło: badania własne)

Jeszcze bardziej zwracają uwagę wyniki odpowiedzi na pytanie o przewidywaną długość wyjazdu zarobkowego (to pytanie zadano tylko osobom, które odpowiedziały „raczej tak” lub „zdecydowanie tak” na poprzednie pytanie o plany emigracji) przedstawione na Wykresie 11. Większość badanych (52%) uzależniała długość wyjazdu od powodzenia za granicą, zastanawiające jednak, że aż 15% chciało wyjechać na zawsze, a 10% na dłużej niż 2 lata, co świadczy, że wśród respondentów planujących migrację zarobkową nie ma jest odsetek osób myślących o migracji długotrwałej lub na stałe. Tylko 10% jest przekonanych, że wyjedzie na nie dłużej niż rok, a 13% na okres od roku do dwóch lat – zatem podobny odsetek respondentów planuje emigrację długotrwałą jak krótkotrwałą.

Jeśli TAK lub RACZEJ TAK, to na jak długo?

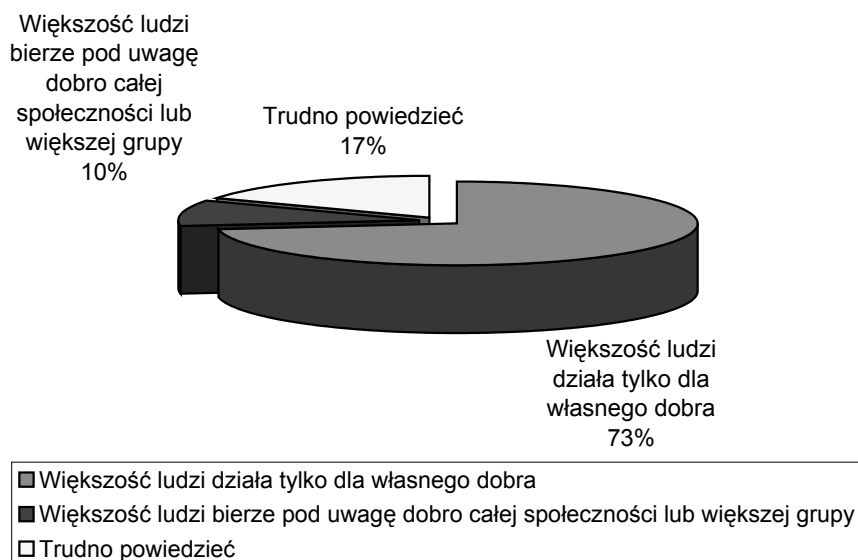
Wykres 11. Przewidywana długość emigracji wśród respondentów, którzy zamierzają wyjechać za granicę do pracy (źródło: badania własne)

Podsumowując część badań poświęconą patriotyzmowi stwierdzić można, że poziom patriotyzmu badanej młodzieży – wyrażany zarówno jako dumą z bycia Polakiem/Polką, jak i jako poziom związku emocjonalnego z ojczyzną czy za-

interesowanie sprawami kraju – nie jest wysoki. Co więcej wyraźnie dominuje definicja postawy patriotycznej w kategoriach tradycyjnych i emocjonalnych, a nie obywatelskich. Stosunkowo niskie poczucie związku z krajem potwierdza dość duża skłonność badanych do emigracji zarobkowej, także długotrwałej.

Obywatelskość

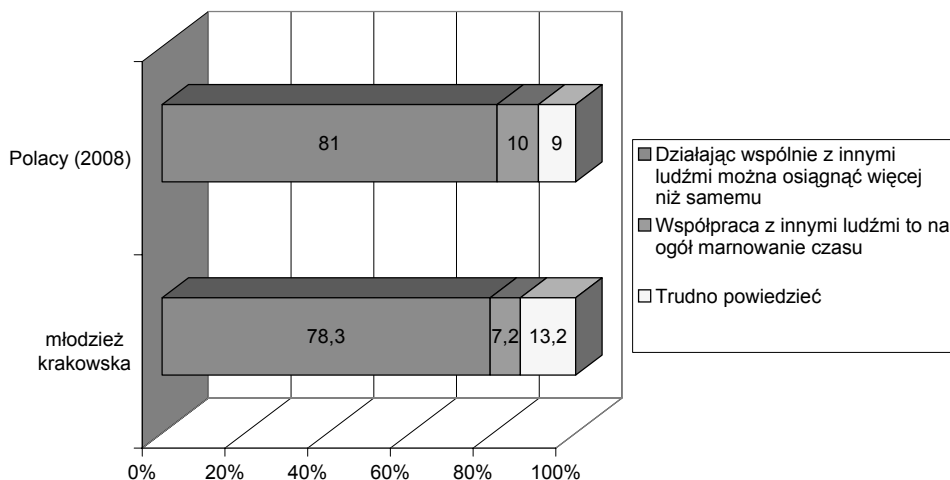
Diagnozę poziomu obywatelskości młodzieży rozpocznijmy od analizy odpowiedzi na pytania badające postawę wobec aktywności społecznej i wspólnego działania. Pierwsze pytanie dotyczyło dominujących motywacji kierujących ludzkim zachowaniem (Wykres 12). Jakkolwiek dość duża część badanych nie była pewna właściwej odpowiedzi (17,1% wybrało „Trudno powiedzieć”), większość młodych respondentów ocenia motywację większości ludzi do działania jako w przeważającej mierze egoistyczną (72,3% wybrało odpowiedź „Większość ludzi działa tylko dla własnego dobra”). Tylko nieliczni respondenci byli przekonani, że ludzie w większości kierują się dobrem innych (9,9% wybrało odpowiedź „Większość ludzi bierze pod uwagę dobro całej społeczności lub większej grupy”).

Wykres 12. Opinie respondentów na temat motywacji egoistycznej lub altruistycznej ludzkich działań (źródło: badania własne)

Jakkolwiek większość respondentów przypisuje innym ludziom motywację egoistyczną, dominuje opinia, że współpraca jest korzystna (Wykres 13). W tym wypadku krakowska młodzież odpowiadała podobnie jak dorośli Polacy: 78,3% było zdania, że współpraca z innymi pozwala osiągnąć więcej niż indywidualne działanie (tego samego zdania było 81% dorosłych Polaków), a tylko 7,2% twierdziło, że współpraca z innymi ludźmi to zwykle marnowanie czasu (taką

samą odpowiedź wybrało 10% Polaków)³⁰. Zmierzona wiara w sens współpracy młodzieży może być jednak uznana za nieco niższą od oczekiwanej, jako że z badań CBOS wynika, że powinna być ona wyższa u osób z młodych, dobrze sytuowanych i mieszkańców dużych miast.

Wykres 13. Opinie badanej młodzieży i dorosłych Polaków na temat opłacalności współpracy z innymi ludźmi (źródło: badania własne, CBOS)

Czy istnieje związek między wiarą w sens współpracy a poziomem zaufania społecznego? Analiza Tabeli 2 porównującej odpowiedzi dotyczące uogólnionego zaufania i wiary w sensowność współdziałania przynosi zaskakujące rezultaty. Okazuje się, że istnieje słaby związek (miary siły korelacji wahają się od 0,12 do 0,17), ale odwrotny od oczekiwanego, tzn. respondenci zasadniczo ufający innym ludziom w mniejszym stopniu wierzą w sensowność współpracy niż osoby nieufające. Związek ten przy (niespełnionym w tym wypadku założeniu o losowości próby) byłby istotny statystycznie (test $\chi^2 = 15,9$, $p = 0,003$).

Postawa obywatelska powinna wyrażać się w gotowości do nieodpłatnej pracy dla szeroko pojętego otoczenia społecznego. Sprawdźmy, czy jest tak w istocie. Na pytanie: „Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy zdarzyło Ci się pracować dobrowolnie i nieodpłatnie na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi, miasta albo na rzecz potrzebujących?” pozytywnie odpowiedziało 43% respondentów, co należałoby uznać za bardzo wysoki wynik, tym bardziej że w 2008 roku jedynie 20% dorosłych Polaków udzielało twierdzącej odpowiedzi na to pytanie³¹.

Istotny wpływ na zaangażowanie w pracę społeczną ma obecność w otoczeniu osób, które taką działalność podejmują – nie tylko stanowią one żywy przykład, ale także ułatwiają podjęcie działalności w sposób czysto techniczny. Odpowiedzi respondentów na pytanie „Czy w Twoim środowisku są osoby, o których

³⁰ *Gotowość do współpracy*. Komunikat z badań CBOS. Warszawa 2008, s. 2.

³¹ *Polacy o swojej aktywności społecznej*, Komunikat z badań CBOS, Warszawa 2008, s. 8.

Tabela 2. Wiara w opłacalność współpracy a uogólnione zaufanie społeczne
(źródło: badania własne)

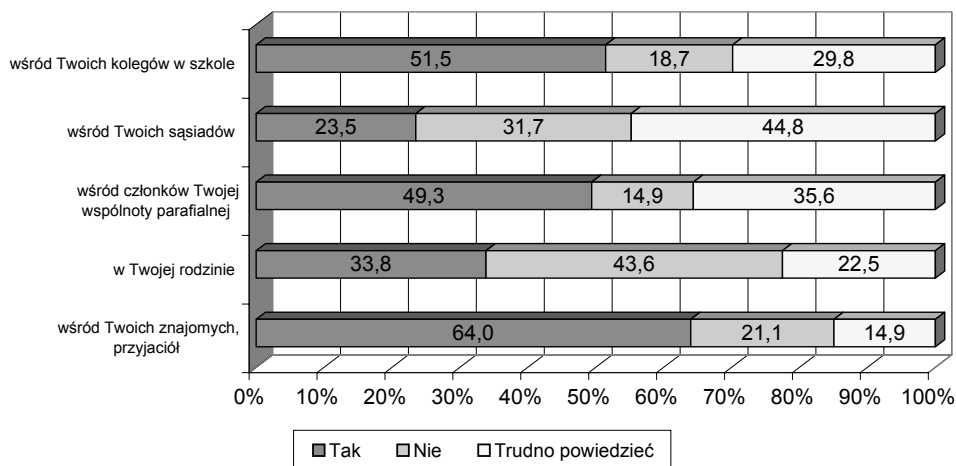
		Zaufanie społeczne			Ogółem
		W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym	Trudno powiedzieć	Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać	
Wiara w sens współpracy	Współpraca z innymi ludźmi to na ogół marnowanie czasu	5,3%	6,4%	14,4%	7,1%
	Trudno powiedzieć	12,7%	20,0%	8,7%	13,4%
	Działając wspólnie z innymi ludźmi można osiągnąć więcej niż samemu	82,0%	73,6%	76,9%	79,5%
Ogółem		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

wiadomo, że dobrowolnie i nieodpłatnie pracują na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi lub miasta albo też pracują społecznie na rzecz potrzebujących?” (Wykres 14) należałoby oceniać biorąc także pod uwagę fakt, że odsetek odpowiedzi „Trudno powiedzieć” jest pośrednią miarą stopnia znajomości danej sfery otoczenia społecznego. Okazuje się, że respondenci najwięcej przykładów zaangażowania w działalność prospołeczną mają w otoczeniu swoich rówieśników: wśród znajomych i przyjaciół (64%) i kolegów ze szkoły (51,5%) – grupy te naturalnie po części się pokrywają. Respondenci znają także osoby pracujące w czasie wolnym na rzecz innych także wśród parafian (49,3%). W dużo mniejszym stopniu przykład może stanowić rodzina (33,8%) czy sąsiedzi (23,5%).

Zapytano również o działalność dobroczynną, którą badani podjęli w ciągu ostatnich 12 miesięcy. Wykres 15 pokazuje porównanie odpowiedzi krakowskiej młodzieży licealnej z deklaracjami dorosłych Polaków³². Jak się okazuje, badani uczniowie krakowskich liceów byli bardziej skłonni do działalności dobroczynnej niż ogół Polaków. Różnica jest niewielka, jeśli porównamy przekazywanie w ciągu ostatniego roku darów rzeczowych na cele dobroczynne (zrobiło tak 45,2% uczniów i 44% dorosłych Polaków), ale staje się wyraźna, jeśli chodzi o przekazywanie pieniędzy (51,4% w stosunku do 43%), a jeszcze większa w przypadku porównania wykonania pracy lub usługi dla celów dobroczynnych (30% w stosunku do 19%). Zbadana młodzież wydaje się zatem mieć o wiele większe serce dla osób potrzebujących – nie tylko jeśli chodzi o wykonywanie dla nich jakiejś pracy (w tym zakresie mają zapewne większe możliwości, zwłaszcza czasowe, angażowania się w wolontariat – szczególnie jako mieszkańcy dużego miasta), ale także w zakresie pomocy finansowej.

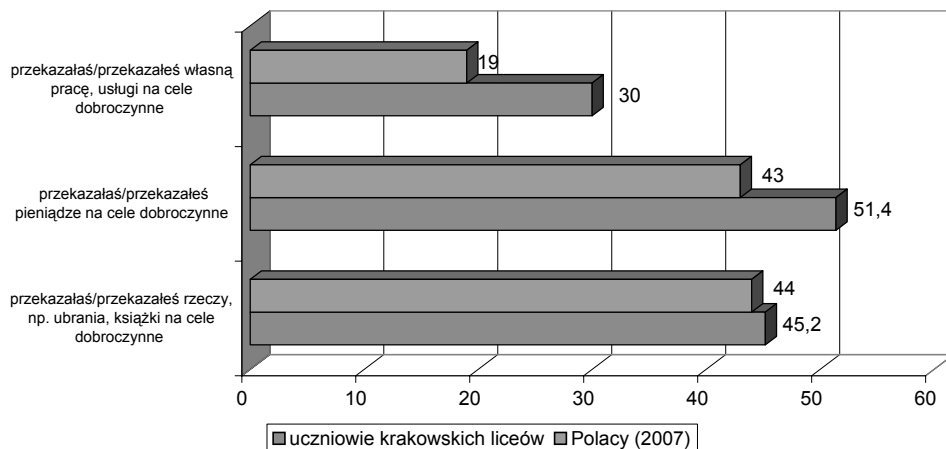
³² Tamże, s. 13.

Czy w Twoim środowisku są osoby, o których wiadomo, że dobrowolnie i nieodpłatnie pracują na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi lub miasta albo też pracują społecznie na rzecz potrzebujących?

Wykres 14. Znajomość osób pracujących na rzecz innych w różnych środowiskach (źródło: badania własne)

Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy:

Wykres 15. Dobroczynność badanej młodzieży i dorosłych Polaków (źródło: badania własne, CBOS)

Obywatelskość wyraża się nie tylko w działaniu na rzecz innych ludzi czy wręcz dobroczynności, ale także w działalności w organizacjach, stowarzyszeniach czy fundacjach. To właśnie prężność sektora organizacji pozarządowych, mierzona głównie poziomem aktywnego członkostwa obywateli, jest jednym z podstawowych wskaźników rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. O dzia-

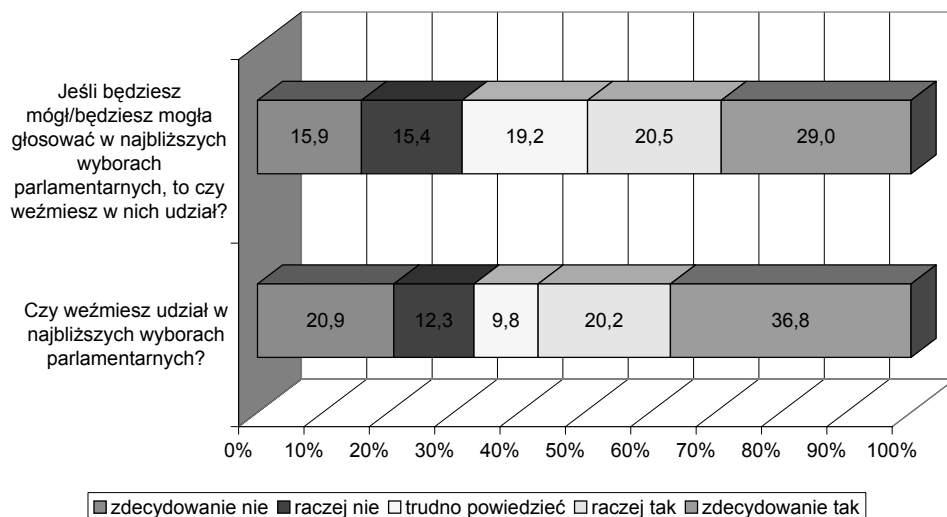
łalność w dobrowolnych organizacjach zapytano także młodzież w krakowskich liceach, odpowiedzi – porównane z deklaracjami dorosłych Polaków w badaniach CBOS z 2008 roku³³ – prezentuje Tabela 3. Zaznaczmy jednak, że wiek wpływa istotnie na możliwość działania w wielu organizacjach (niektóre, jak np. harcerstwo, otwarte są przede wszystkim dla ludzi młodych, a inne wymagają od swoich członków pełnoletniości) – w związku z tym odpowiedzi nie są ściśle porównywalne. Co więcej, by nie wydłużać niepotrzebnie pytania, młodzież pytano tylko o te rodzaje działalności, które są dla niej najłatwiej dostępne. Jak łatwo zauważyć, poziom zaangażowania młodzieży w działalność organizacji pozarządowych, stowarzyszeń czy związków jest wielokrotnie większy niż ogółu Polaków w każdym z analizowanych rodzajów organizacji. Respondenci szczególnie angażują się w działalność organizacji sportowych (36%), artystycznych (27,2%) i charytatywnych (22,9%). Najmniejszą popularnością cieszą się natomiast organizacje działające na rzecz ochrony środowiska naturalnego (10,6%), stowarzyszenia hobbystyczne (10,1%) oraz organizacje turystyczne (7,9%).

Tabela 3. Działalność badanej młodzieży i Polaków w organizacjach pozarządowych
(źródło: badania własne, CBOS)

W Polsce istnieją różne możliwości społecznego działania. Czy poświęcasz swój wolny czas na działalność w którejś organizacji, stowarzyszeniu, ruchu, klubie lub fundacji? Chodzi o udział w pracy tej/tych organizacji, a nie tylko o przynależność do niej/nich.	uczniowie krakowskich liceów	Polacy (2008)
Organizacje sportowe	36	2,8
Organizacje, stowarzyszenia artystyczne, np. chór, orkiestra, zespół taneczny, teatralny	27,2	0,8
Organizacje charytatywne działające na rzecz potrzebujących dzieci	22,9	2,4
Inne organizacje, stowarzyszenia, ruchy, kluby lub fundacje	19,5	1,7
Organizacje, ruchy religijne, kościelne, wspólnoty parafialne	18,7	2,8
Organizacje młodzieżowe, np. harcerstwo, kluby młodzieżowe, związki i stowarzyszenia	18	1,8
Organizacje charytatywne działające na rzecz osób potrzebujących – starych, ubogich, bezdomnych	16,7	2,4
Towarzystwa przyjaciół zwierząt, opieki nad zwierzętami	12	0,3
Organizacje działające na rzecz ochrony środowiska naturalnego	10,6	0,9
Stowarzyszenia, kluby kolekcjonerów, zbieraczy, hobbystów	10,1	1
Organizacje, stowarzyszenia turystyczne	7,9	1,1

³³ *Polacy o swojej aktywności społecznej*, Komunikat z badań CBOS, Warszawa 2008, s. 5.

Na koniec sprawdźmy, jak badani wypadają pod względem takich wskaźników jak planowany udział w wyborach parlamentarnych i gotowość do zaalarmowania policji w przypadku zauważenia zagrożenia w okolicy miejsca zamieszkania. Nie wszyscy respondenci mieli czynne prawo wyborcze, dlatego pytanie o udział w wyborach rozbito na dwa: jedno, adresowane do osób, które w momencie badania miały ukończone 18 lat, brzmiało: „Czy weźmiesz udział w najbliższych wyborach parlamentarnych?”, a drugie, na które odpowiadały osoby niepełnoletnie: „Jeśli będziesz mógł/będziesz mogła głosować w najbliższych wyborach parlamentarnych, to czy weźmiesz w nich udział?” (Wykres 16).

Wykres 16. Zamiar udziału w najbliższych wyborach parlamentarnych wśród badanych uczniów (źródło: badania własne)

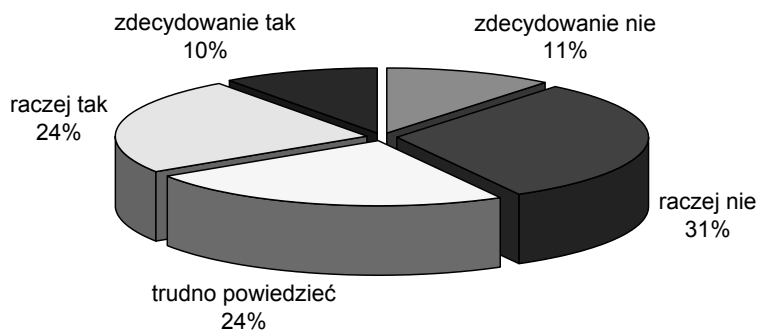
Jak widać, bardziej skłonne do wzięcia udziału w wyborach były osoby, które już w momencie badania miały prawo wyborcze („zdecydowanie tak” odpowiedziało 36,8% takich osób, a w grupie osób niepełnoletnich 29%), jednak w tej grupie osób był także większy odsetek tych, którzy twierdzą, że zdecydowanie nie wezmą w nich udziału (20,9% w porównaniu z 15,9%). Wyniki te nie dziwią – prawdopodobnie osoby pełnoletnie mają bardziej skryształizowane opinie w tej sprawie (świadczy o tym także wyraźnie mniejszy odsetek osób niezdecydowanych – 19,2% w porównaniu z 9,8%). Średnie w tych grupach różniły się nieznacznie (3,4 w grupie osób pełnoletnich i 3,3 w grupie osób bez prawa wyborczego). Odsetki osób deklarujących z dużą pewnością udział w wyborach świadczą raczej o niedużym zaangażowaniu młodzieży w życie polityczne i korzystanie z praw obywatelskich – przypomnijmy, że w ostatnich, rekordowych pod tym względem wyborach parlamentarnych frekwencja wyniosła 53,9%, a w poprzednich 40,6%. Być może deklaracje uległyby zmianie w wyniku kampanii wyborczej, jakkolwiek

nie wydaje się, by możliwość wpływu na życie polityczne była dla osób badanych istotną wartością.

Poszukiwanie zależności między zamiarem udziału w wyborach a poziomem uogólnionego zaufania społecznego nie przyniosło istotnych statystycznie rezultatów – nie ma podstaw do stwierdzenia, że jakakolwiek zależność istnieje. Istotny okazał się natomiast wpływ zaufania do znajomych na zamiar głosowania wśród osób niepełnoletnich³⁴ – wynik ten zaskakuje, bo podobnej zależności nie ma wśród respondentów pełnoletnich. Ciekawa okazała się także zależność między zamiarem udziału w wyborach parlamentarnych a poziomem zaufania do instytucji życia publicznego. Wśród respondentów pełnoletnich stwierdzono istotny pozytywny związek jedynie z zaufaniem do policji, Unii Europejskiej, NATO i gazet, a nieistotny okazał się wpływ zaufania do rządu, parlamentu czy partii politycznych.

W jakim stopniu badani są skłonni reagować, gdy w ich okolicy widzą podejrzanie zachowującą się grupę ludzi? Rozkład odpowiedzi jest w tym wypadku dość równomierny, najwięcej badanych (31%) odpowiedziało jednak „raczej nie”, a odpowiedź „zdecydowanie tak” wybrało 10% (Wykres 17). Skłonność do alarmowania istotnie związana jest m.in. z poziomem zaufania do sąsiadów³⁵ i policji³⁶.

Jeśli w okolicy, w której mieszkasz, zauważasz podejrzanie zachowującą się grupę ludzi, to czy informujesz kogoś o tym fakcie (np. policję)?

Wykres 17. Skłonność respondentów do wzywania pomocy w przypadku stwierdzenia zagrożenia w okolicy miejsca zamieszkania (źródło: badania własne)

³⁴ $\chi^2 = 16,1$; $p = 0,003$, współczynnik eta = 0,09.

³⁵ $\chi^2 = 16,4$; $p = 0,04$, współczynnik eta = 1,5.

³⁶ $\chi^2 = 51,8$; $p < 0,0005$, współczynnik eta = 0,03.

PODSUMOWANIE

Poziom zaufania respondentów okazał się dość niespodziewanie niższy od poziomu zaufania ogółu Polaków. Niższe było nie tylko zaufanie ogólne, ale także zaufanie do instytucji życia publicznego. Wyspą zaufania w morzu nieufności pozostaje najbliższa rodzina i znajomi. Być może taki efekt związany jest z wchodzeniem badanych w dorosłe życie – okres ten sprzyja rozczarowaniom i generalna nieufność może być odzwierciedleniem tego procesu, jak i swoistym mechanizmem obronnym (bezpieczniej jest nie ufać). Znaczną rolę, choć trudną do jednoznacznej oceny, mogą także odgrywać media – zapewne mające większy wpływ na młodzież niż na resztę społeczeństwa – które przedstawiają świat w sposób, który nie sprzyja kształtowaniu postawy zaufania.

Badana młodzież nie prezentowała także przesadnie dużego poziomu patriotyzmu – mierzonego siłą przywiązania do ojczyzny, dumy z bycia Polką/Polakiem czy zainteresowaniem sprawami kraju. Co ciekawe, przywiązanie emocjonalne do ojczyzny wiązało się pozytywnie z patriotyzmem. Korespondowałoby to z przedstawianą w pierwszym rozdziale tezą o zaufaniu społecznym jako formie patriotyzmu, jakkolwiek w tym wypadku istnieje związek nie z patriotyzmem rozumianym obywatelsko, lecz tradycyjnie. Emigracja, jak się wydaje, jest rozważana przez dużą część osób młodych – co więcej, niemały odsetek planuje emigrację długotrwałą.

Zaskakujący i niezgodny z przewidywaniami jest ujemny związek między oceną wartości współpracy z innymi ludźmi a poziomem zaufania uogólnionego – nieufający wyżej oceniają wartość współpracy niż osoby, które ufają innym. Sama diagnoza poziomu obywatelskości musi być złożona: z jednej strony młodzież w o wiele większym stopniu angażuje się w działalność obywatelską niż dorośli Polacy, z drugiej jednak nie jest szczególnie zainteresowana korzystaniem z podstawowego prawa obywatelskiego, jakim jest możliwość udziału w wyborach. Sprzeczność ta może być jednak pozorna – brak przekonania do powierzchownie rozumianej obywatelskości może praktycznie wiązać się z większą skłonnością do brania spraw w swoje ręce i tworzeniu oddolnych inicjatyw.

Wnioski

Jeżeli młodzież, zgodnie z popularnym stwierdzeniem, jest naszą przyszłością, to jak ta przyszłość się zapowiada? Czy będziemy żyli w społeczeństwie, w którym panować będzie wysoki poziom zaufania do innych ludzi i instytucji? Czy taka postawa jak patriotyzm w ogóle będzie się liczyła? Czy pojawią się trwałe symptomy budowy społeczeństwa obywatelskiego?

Odpowiedź, wynikająca z przeprowadzonych badań, jest złożona. Diagnoza poziomu zaufania wypada niekorzystnie – młodzież zasadniczo nie ufa ani innym ludziom, ani instytucjom. W jakiejś mierze może to być efekt oddziaływania późnego etapu okresu dojrzewania i wchodzenia w dorosłość; może to być także rezultat silniejszego wpływu mediów na tę grupę. Znamienne jednak, że ludzie, którzy nie doświadczyli świadomie gwałtownych przemian i kryzysów związanych z transformacją ustrojową, nie są bardziej ufnie nastawieni do życia niż starsza część społeczeństwa. Bycie nastolatkiem wiąże się więc zatem z życiem w rzeczywistości, w której brakuje podstaw poczucia bezpieczeństwa i przewidywalności świata, fundujących przecież zaufanie. Jak pokazują także wyniki badań jakościowych, młodzi ludzie mają głębokie przekonanie, że świat, w którym żyją, nie zasługuje na zaufanie. Bardzo trafnie diagnozują również przyczyny tego braku zaufania, wskazując na wyraźne sprzeczności między porządkiem deklaracji i założeń a sposobami ich realizacji – i to na bardzo różnych poziomach (od zwykłego lekarza w przychodni do władz państwowych).

Przywiązanie do ojczyzny nie zaznacza się wyraźnie w określeniach tożsamościowych badanych młodych ludzi. Identyfikacja i poczucie związku z Polską jest na umiarkowanym, można powiedzieć nawet „letnim” poziomie, co więcej często pozostaje powierzchowną deklaracją. Zapewne tożsamość młodych ludzi buduje się wokół innych odniesień i wartości: jak się wydaje, patriotyzm nie tyle jest odrzucany, co raczej traktowany bardziej pragmatycznie. Tym bardziej cieszy zatem fakt, że poziom aktywności obywatelskiej – w społeczeństwie pod tym względem znacznie zapóźnionym (w oczywisty sposób negatywnie oddziaływały tu lata takiej czy innej niewoli) – jest w badanej grupie wysoki. Jakkolwiek skojarzenie patriotyzmu z obywatelskością nie jest automatyczne, samodzielnie wybrana, bezpłatna i dobrowolna działalność na rzecz innych osób nie jest ani obca badanej młodzieży, ani rzadko spotykana, ani uznawana za nudną czy niewartą wysiłku.

Być może mamy do czynienia ze swoistym paradoksem: społeczeństwo obywatelskie buduje się, mimo że poziom zaufania społecznego jest bardzo niski. Dobrowolna współpraca z innymi ludźmi może być jednak motywowana

sprzeciwem wobec zastanej sytuacji, rozwijać się jakby na przekór powszechnej nieufności, a samo zaufanie może dalej pozostawać w wąskim kręgu przyjaciół, znajomych i współpracowników. Budowa kultury zaufania jest z pewnością procesem długotrwałym i wrażliwym na przeciwności (takie jak zataczający obecnie coraz szersze kręgi ogólnoświatowy kryzys ekonomiczny). Jest jednak nadzieja, że możliwy rozwój społeczeństwa obywatelskiego doprowadzi do powstania warunków, w których zaufanie będzie miało wreszcie trwałe podstawy.

Scenariusze

SCENARIUSZ WARSZTATU 1

ZAUFANIE – TOŻSAMOŚĆ – PATRIOTYZM

OPIS WARSZTATU

Zajęcia są wprowadzeniem w tematykę projektu. Próbuje się przejść od potocznej do naukowej czy quasi-naukowej definicji pojęć tytułowych i kluczowych zarazem. Chcemy też spojrzeć na tematykę zaufania społecznego w szerszym kontekście globalizującego się świata społecznego rozumianego jako społeczeństwo ryzyka, co na powrót każe nam zastanowić się nad wartością wspólnot lokalnych.

CELE WARSZTATU

Dzięki przeprowadzonemu warsztatowi uczeń:

- zapozna się z teoretycznym podłożem projektu
- zastanowi się, na czym polega ryzyko w życiu społecznym
- skonfrontuje to wyobrażenie z innymi uczniami i prowadzącym
- zdefiniuje potocznie pojęcia „zaufanie”, „tożsamość” i „patriotyzm”
- zbuduje quasi-naukowe wersje tych definicji
- pogłębi swoje rozumienie „zaufania”, pozna jego aspekt horyzontalny („do innych ludzi”) oraz wertykalny („do instytucji”)
- zrozumie, że zaufanie może być cechą kultury danej zbiorowości
- zastanowi się, co sprzyja wytworzeniu takiej kultury
- spróbuje powiązać tak rozumiane zaufanie z pojęciami patriotyzmu (lokalnego) i tożsamości (lokalnej, regionalnej)

Warsztat ma zachęcić uczniów do samodzielnego i krytycznego zastanowienia się nad wagą zaufania w życiu społecznym, a poprzez próbę powiązania teorii zaufania z zagadnieniami patriotyzmu i tożsamości lokalnej przygotować ich od strony teoretycznej do samodzielnego przygotowania mini-projektu badawczego.

METODY PRACY

w grupach, zespołowa, duża interakcja nawet podczas elementów wykładowych

POMOCE

laptop, rzutnik, tablica, ćwiczenia na przygotowanych kartkach papieru

PRZEBIEG WARSZTATU (3 godziny lekcyjne)

1. Wzajemne poznanie.
2. Wprowadzenie w tematykę projektu.
3. Ryzyko – moda czy prawdziwe wyzwanie i nowy temat w naukach społecznych? (element wykładowy)
4. Pojęcia kluczowe: tożsamość, patriotyzm, zaufanie (ćwiczenie w grupach).
5. Zaufanie – do kogo i czego? Różnica między zaufaniem horyzontalnym i wertykalnym (ćwiczenie w grupach).
6. Dwa poziomy zaufania: postawa jednostki i cecha zbiorowości (kultura zaufania).
7. Przerwa.
8. Co sprzyja wytworzeniu się kultury zaufania w społeczeństwie? (dyskusja w grupach).
9. Jak to wszystko posklejać? W stronę modelu teoretycznego... (dyskusja plenarna)
10. Podsumowanie i zakończenie.

Praca domowa: uczniowie w kilkuosobowych grupach mają przygotować szkicowe modele teoretyczne, łączące w schemat przyczynowo-skutkowy zaufanie, tożsamość i patriotyzm. Szkice będą pomocne w procesie konceptualizacji badań przeprowadzanych podczas warsztatu nr 2.

SCENARIUSZ WARSZTATU 2**JAK SIĘ BADA SPOŁECZEŃSTWO?****WARSZTATY Z METOD I TECHNIK BADAŃ SPOŁECZNYCH****OPIS WARSZTATU**

Zajęcia są wprowadzeniem w metody i techniki badań społecznych. Uczestnicy dowiadują się, jak wygląda proces badawczy, jak tworzy się projekty badań socjologicznych, dobiera próby, wybiera metody i tworzy narzędzia badawcze. W ramach praktycznych ćwiczeń samodzielnie w grupach przygotowują fragmenty mini-projektów badawczych.

CELE WARSZTATU

Dzięki przeprowadzonemu warsztatowi uczeń:

- dowie się, po co przeprowadza się badania socjologiczne
- jakie są etapy procesu badawczego
- jak formułuje się problem badawczy, przeprowadza konceptualizację i operacyjną

- jakie są rodzaje próby, jak się je dobiera i kiedy próba jest reprezentatywna
- jakimi metodami badawczymi (jakościowymi i ilościowymi) dysponują socjologowie
- jakie są typowe błędy w pytaniach ankietowych
- jak powinno przeprowadzać się badania terenowe
- na czym polega kodowanie i analiza danych.

Warsztat ma przekazać uczniom podstawowe informacje na temat zasad przeprowadzania badań socjologicznych i przygotować ich do samodzielnego przygotowania mini-projektu badawczego.

METODY PRACY

indywidualna, w grupach, zespołowa

POMOCE

laptop, rzutnik, tablica, czyste kartki papieru

PRZEBIEG WARSZTATU (3 godziny lekcyjne)

1. Prowadzący wita uczniów i przedstawia im cele zajęć.
2. Uczniowie wspólnie zastanawiają się, w jakim celu przeprowadza się badania socjologiczne. Odpowiedzi zapisywane są na tablicy. Prowadzący podsumowuje i udziela dodatkowych wyjaśnień.
3. Uczniowie dowiadują się, że po zajęciach będą w grupach samodzielnie przygotowywać mini-projekt badawczy (w tym wypadku „Zaufanie społeczne, patriotyzm i obywatelskość krakowskiej młodzieży licealnej”).
4. Uczniowie poznają zasady konceptualizacji (przyjęcia określonego sposobu rozumienia) pojęć w badaniach społecznych; dowiadują się, skąd mogą czerpać informacje pomocne przy konceptualizacji. Korzystając z wiedzy zdobytej w czasie Warsztatu 1 dokonują w grupach konceptualizacji pojęć: zaufanie społeczne, patriotyzm, obywatelskość.
5. Uczniowie dowiadują się, na czym polega operacjonalizacja pojęć i do czego w badaniach służą wskaźniki.
6. Uczniowie poznają zasady doboru próby do badań socjologicznych i przy pomocy prowadzącego próbują odpowiedzieć na pytanie, kiedy próba jest reprezentatywna. Dowiadują się, jak oceniać wartość badań prezentowanych w mediach na podstawie rodzaju zastosowanej próby.
7. Uczniowie opisują znane im techniki badawcze. Prowadzący przedstawia podstawowe techniki badań socjologicznych (ilościowe i jakościowe).
8. Uczniowie poznają zasady tworzenia pytań ankietowych. Prowadzący czyta przykładowe pytania, a uczniowie starają się odgadnąć błędy w ich konstrukcji.

9. Uczniowie w grupach przygotowują przykładowe pytania do zastosowania w ankiecie, mierzące zaufanie społeczne, patriotyzm i obywatelskość. Odczytują przygotowane pytania na forum grupy, a grupa wraz z prowadzącym dyskutuje na ich temat.
10. Uczniowie poznają podstawowe zasady prowadzenia badań terenowych, kodowania i prowadzenia analizy danych.
11. Uczniowie powtarzają etapy procesu badawczego, zadają dodatkowe pytania i dzielą się ewentualnymi wątpliwościami.

Praca domowa: uczniowie w kilkusobowych grupach mają przygotować mini-projekty badawcze.

Bibliografia

- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, przeł. W. Letkiewicz, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
- Czapiński J., „Kapitał społeczny”, [w:] *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, J. Czapiński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa 2007, s. 263–273.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- O tożsamości Polaków*, Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2002.
- Polacy o swojej aktywności społecznej*, Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2008.
- Samoidentyfikacje i duma narodowa Polaków*, Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2004.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Sztompka P., *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007.
- Zaufanie społeczne w latach 2002–2008*, Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 2008.

Załączniki

ZAŁĄCZNIK NR 1

MŁODZI O MŁODYCH: ZAUFANIE SPOŁECZNE, PATRIOTYZM I OBYWATELSKOŚĆ KRAKOWSKIEJ MŁODZIEŻY LICEALNEJ

SCHEMAT ZOGNISKOWANYCH WYWIADÓW GRUPOWYCH

Wprowadzenie

- Powitanie uczestników, przedstawienie się prowadzącego i uczestników
- Wyjaśnienie celu badań, zasad uczestnictwa i sposobu wykorzystania wyników

Patriotyzm

- Definicja patriotyzmu (co to znaczy być patriotą? co różni patriotę od nie-patrioty?)
- Patriotyzm młodzieży (czy młodzi ludzie mogą być patriotami? w jaki sposób? czy czują się związani z krajem?)
- Patriotyzm Polaków (jaki jest poziom patriotyzmu w Polsce?)
- Źródła i konsekwencje patriotyzmu (co buduje, a co niszczy patriotyzm? jakie skutki w życiu społecznym ma poziom patriotyzmu)

Zaufanie społeczne

- Definicja zaufania (co to znaczy mieć do kogoś zaufanie?)
- Obiekty zaufania (do kogo młodzież/Polacy mają zaufanie, do kogo nie?)
- Źródła zaufania (co buduje zaufanie, co je niszczy?)
- Znaczenie zaufania (jakie konsekwencje społeczne ma niski lub wysoki poziom zaufania?)

Obywatelskość

- Definicja dobrego obywatela (co to znaczy być dobrym obywatelem?)
- Rozwój społeczeństwa obywatelskiego w Polsce (czy Polacy są dobrymi obywatelami?)
- Obywatelskość młodzieży (w jaki sposób młodzi ludzie mogą być dobrymi obywatelami? czy są?)
- Jakie są związki między patriotyzmem, obywatelskością i zaufaniem społecznym?

Podziękowanie za udział w badaniu, rozdanie nagród

ZAŁĄCZNIK NR 2**KWESTIONARIUSZ ANKIETY****Zaufanie społeczne, patriotyzm i obywatelskość
krakowskiej młodzieży licealnej**

Poniżej znajdziesz kilkanaście pytań dotyczących Twoich opinii, zachowań i poglądów. Ich poznanie jest dla nas bardzo ważne, ponieważ pozwoli stwierdzić, jaki jest poziom zaufania społecznego, patriotyzmu i obywatelskości krakowskiej młodzieży licealnej. To nie jest test egzaminacyjny i nie ma tu dobrych, ani złych odpowiedzi. Ankietę przygotowali Twoi rówieśnicy, pod kierunkiem socjologa z Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera.

– Poniżej znajdziesz opinie na różne tematy dotyczące życia społecznego w Polsce. Z każdego zestawu wybierz tę opinię, która jest bliższa Twoim poglądom.

☐	W stosunkach z innymi trzeba być bardzo ostrożnym. [1.1]
☐	Ogólnie rzecz biorąc, większości ludzi można ufać. [1.2]
☐	Trudno powiedzieć. [1.3]

☐	Większość ludzi działa tylko dla własnego dobra. [2.1]
☐	Większość ludzi bierze pod uwagę dobro całej społeczności lub większej grupy [2.2]
☐	Trudno powiedzieć [2.3]

☐	Działając wspólnie z innymi ludźmi można osiągnąć więcej niż samemu [3.1]
☐	Współpraca z innymi ludźmi to na ogół marnowanie czasu [3.2]
☐	Trudno powiedzieć [3.3]

TYLKO dla osób, które mają ukończone 18 lat:

– Czy weźmiesz udział w najbliższych wyborach parlamentarnych? [4]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

TYLKO dla osób, które nie mają ukończone 18 lat:

– Jeśli będziesz mógł/będziesz mogła głosować w najbliższych wyborach parlamentarnych, to czy weźmiesz w nich udział? [5]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

– Jeśli w okolicy, w której mieszkasz, zauważasz podejrzenie zachowującą się grupę ludzi, to czy informujesz kogoś o tym fakcie (np. policję)? [6]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

– Z kim lub czym czujesz się najbardziej związany(a)?

☐	Z regionem, krainą [7.1]
☐	Ze społecznością lokalną, miejscowością, w której mieszkam [7.2]
☐	Z całym krajem, Polską [7.3]
☐	Z Europą [7.4]
☐	Z kimś/czymś innym [7.5]
☐	Trudno powiedzieć [7.6]

– **Czy jesteś, czy też nie jesteś dumny(a) z tego, że jest Polakiem/Polką?** [8]

☐	Jestem bardzo dumny(a)
☐	Jestem dość dumny(a)
☐	Jestem niezbyt dumny(a)
☐	Wcale nie jestem dumny(a)

– **Czy czujesz się związany emocjonalnie ze swoją ojczyzną?** [9]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

– **Czy interesujesz się sprawami swojego kraju?** [10]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

– **Co Twoim zdaniem charakteryzuje prawdziwy patriotyzm (możesz wybrać 3 stwierdzenia):**

☐	szacunek dla wspólnej historii lub tradycji [11.1]
☐	działanie dla dobra swojej okolicy lub miejscowości [11.2]
☐	miłość do ojczyzny [11.3]
☐	gotowość do poświęcenia za ojczyznę [11.4]
☐	życie w zgodzie z prawem [11.5]
☐	korzystanie z obowiązków i praw obywatela (np. uczestnictwo w wyborach) [11.6]

– **Czy gdyby pojawiła się taka potrzeba byłbyś gotów/byłabyś gotowa zrezygnować ze swojego codziennego życia, aby bronić swojej ojczyzny?** [12]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

– **Czy zamierzasz w przyszłości wyjechać za granicę, aby tam pracować?** [13]

☐	Zdecydowanie tak	☐	Raczej tak	☐	Trudno powiedzieć	☐	Raczej nie	☐	Zdecydowanie nie

Jeśli TAK lub RACZEJ TAK, to na jak długo? [14]

☐	nie dłużej niż na rok
☐	na okres od roku do dwóch lat
☐	na dłużej niż dwa lata
☐	na zawsze
☐	to zależy od tego, jak mi się za granicą powiedzie

– **Czy, ogólnie rzecz biorąc, masz czy też nie masz zaufania do:**

najbliższej rodziny (rodziców, rodzeństwa) [15.1]	☐	TAK	☐	NIE
dalszej rodziny [15.2]	☐	TAK	☐	NIE
swoich znajomych [15.3]	☐	TAK	☐	NIE
sąsiadów [15.4]	☐	TAK	☐	NIE

– Czy, ogólnie rzecz biorąc, masz zaufanie czy też nie masz zaufania do:

Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy [16.1]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Wojska [16.2]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
PCK [16.3]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Kościoła rzymskokatolickiego [16.4]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Policji [16.5]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Unii Europejskiej [16.6]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
NATO [16.7]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Władz lokalnych miasta/gminy [16.8]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Telewizji [16.9]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Sądów [16.10]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Rządu [16.11]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Gazet [16.12]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Dużych przedsiębiorstw [16.13]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Sejmu i Senatu [16.14]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Banków [16.15]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
Partii politycznych [16.16]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ

– Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy zdarzyło Ci się pracować dobrowolnie i nieodpłatnie na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi, miasta albo na rzecz potrzebujących? [17]

TAK NIE

– Czy w ciągu ostatnich 12 miesięcy:

– przekazałaś/przekazałeś rzeczy, np. ubrania, książki na cele dobroczynne [18.1]	☐ TAK	☐ NIE
– przekazałaś/przekazałeś pieniądze na cele dobroczynne [18.2]	☐ TAK	☐ NIE
– przekazałaś/przekazałeś własną pracę, usługi na cele dobroczynne [18.3]	☐ TAK	☐ NIE

– W Polsce istnieją różne możliwości społecznego działania. Czy poświęcasz swój wolny czas na działalność w którejś organizacji, stowarzyszeniu, ruchu, klubie lub fundacji? Chodzi o udział w pracy tej/tych organizacji, a nie tylko o przynależność do niej/nich.

– Organizacje (związki, kluby i stowarzyszenia) sportowe [19.1]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje charytatywne działające na rzecz potrzebujących dzieci [19.2]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje, ruchy religijne, kościelne, wspólnoty parafialne [19.3]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje młodzieżowe, np. harcerstwo, kluby młodzieżowe, związki i stowarzyszenia [19.4]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje charytatywne działające na rzecz osób potrzebujących – starych, ubogich, bezdomnych, chorych, niepełnosprawnych, ofiar klęsk żywiołowych, ofiar wojen itp. [19.5]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje działające na rzecz ochrony środowiska naturalnego [19.6]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje, stowarzyszenia artystyczne, np. chór, orkiestra, zespół taneczny, teatralny [19.7]	☐ TAK	☐ NIE
– Towarzystwa przyjaciół zwierząt, opieki nad zwierzętami [19.8]	☐ TAK	☐ NIE
– Organizacje, stowarzyszenia turystyczne [19.9]	☐ TAK	☐ NIE
– Stowarzyszenia, kluby kolekcjonerów, zbieraczy, hobbystów [19.10]	☐ TAK	☐ NIE
– Inne organizacje, stowarzyszenia, ruchy, kluby lub fundacje [19.11]	☐ TAK	☐ NIE

– Czy w Twoim środowisku są osoby, o których wiadomo, że dobrowolnie i nieodpłatnie pracują na rzecz swojego środowiska, kościoła, osiedla, wsi lub miasta albo też pracują społecznie na rzecz potrzebujących?

wśród Twoich znajomych, przyjaciół [20.1]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
w Twojej rodzinie [20.2]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
wśród członków Twojej wspólnoty parafialnej [20.3]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
wśród Twoich sąsiadów [20.4]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ
wśród Twoich kolegów w szkole [20.5]	☐ TAK	☐ NIE	☐ TRUDNO POWIEDZIEĆ

Na koniec poprosimy o podanie kilku podstawowych danych demograficznych:

– Rok urodzenia? (proszę wpisać) [21]

– Płeć: [22]

☐ kobieta	☐ mężczyzna

– Liceum: [23]

☐ IV LO	☐ X LO	☐ XVI LO

– Klasa: [24]

☐ pierwsza	☐ druga	☐ trzecia

– Wykształcenie ojca: [25]

☐	wyższe i policealne
☐	średnie
☐	zasadnicze
☐	podstawowe
☐	nie dotyczy

BARDZO DZIĘKUJEMY ZA POMOC I WYPEŁNIENIE ANKIETY

Spis treści

Wstęp	5
Od zaufania społecznego do patriotyzmu	6
Opinie młodzieży na temat patriotyzmu, obywatelskości i zaufania społecznego. Wyniki badań jakościowych	14
Zaufanie społeczne, patriotyzm i obywatelskość krakowskiej młodzieży licealnej. Wyniki badań ankietowych	25
Wnioski	45
Scenariusze	47
Bibliografia	50
Załączniki	51